

***EL POBLAMENT ROMÀ
DURANT L'ALT IMPERI.
LA COMARCA DE LA
SAFOR-VALLDIGNA***

Emili Moscardó Sabater

ÍNDEX

Agraïments pàg. 1

1. Introducció i metodologia..... pàg. 3

2. El poblament a l'interior de la Safor.

L'assentament de Cais-Aiguamolls (Vilallonga) pàg. 6

3. Anàlisi estratigràfica i estructural de Cais-Aiguamolls ..pàg. 7

3.1. *Primera fase*pàg. 7

3.2. *Segona fase*.....pàg. 8

3.3. *Tercera fase* pàg. 10

3.4. *El nivell d'abandonament*..... pàg. 12

4. Un exemple de centre terrisser altimperial romà.

El solar núm. 15 del carrer Santíssim Crist d'Oliva... pàg. 13

5. Anàlisi estratigràfica i estructural

de la terrisseria d'Oliva pàg. 14

5.1. *Període I* pàg. 14

5.2. *Període II* pàg. 16

5.3. *Període III*..... pàg. 18

6. El Camí Vell de Xàtiva.

La Vil·la de la Sort (Ròtova) pàg. 21

7. Anàlisi estratigràfica de la vil·la de la Sort pàg. 22

7.1. *Primera fase* pàg. 23

7.2. *Segona fase*..... pàg. 23

8. El sector Oest..... pàg. 32

9. Anàlisi ceramològica de la vil·la de la Sort pàg. 34

10. Un exemple d'exploració del litoral de la Safor:

la vil·la de l'Era-Escoletes (Daimús) pàg. 36

ÍNDEX

11. Anàlisi estratigràfica i estructural de l'Era-Escoletes.. pàg. 37

11.1. *Primera fase o període altimperial* pàg. 39

11.2. *Segona fase o període baiximperial* pàg. 40

12. Restes d'un femer d'època romana.

Les sitges de Terranova (Piles)..... pàg. 43

13. Anàlisi del registre ceràmic

de les Sitges de Terranova pàg. 43

13.1. *Sector I* pàg. 43

13.2. *Sector II*..... pàg. 45

14. El sistema romà

d'exploració de la terra o *villae* pàg. 46

15. Les vies de comunicació a la Safor romana.

La via litoral i la via interior pàg. 49

16. El món funerari,

un factor de detecció de poblament pàg. 51

17. Interpretació de la Safor romana.

Revisió arqueològica dels últims 25 anys..... pàg. 54

18. Conclusions i visió de futur de l'arqueologia

romana a la Safor-Valldigna pàg. 65

Bibliografia pàg. 85

ÍNDIX DE FIGURES

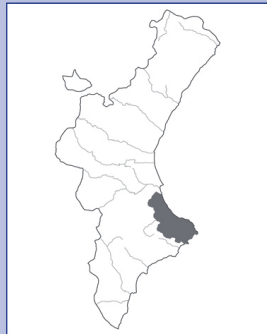

Figura 1. Localització de les comarques de la Safor i la Marina Alta, "territorium" de la ciutat romana de "Dianium".

Figura 2. Localització dels assentaments i primeres vil·les d'època romana de la comarca de la Safor-Valldigna. Segles I aC-I dC.

Figura 3. Localització de les vil·les d'època altimperial romana a la comarca de la Safor-Valldigna. Segles I-II dC.

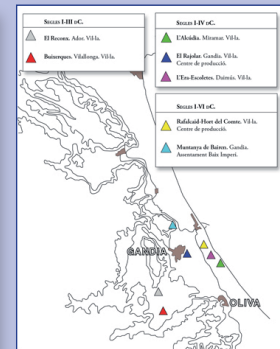

Figura 4. Localització de les vil·les d'època altimperial romana que perduren fins al Baix Imperi a la comarca de la Safor-Valldigna. Segles I-VI dC.

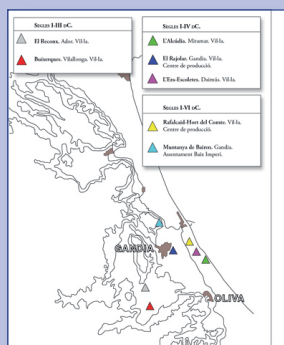

Figura 5. Localització de les terrisseries d'època romana a la comarca de la Safor-Valldigna.

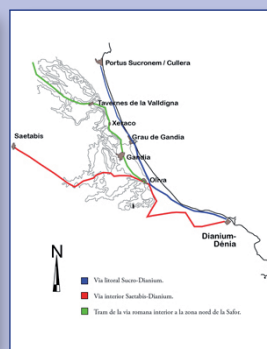

Figura 6. Localització de les vies o calçades d'època romana a les comarques de la Safor-Valldigna i la Marina Alta.

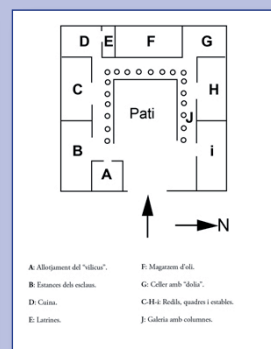

Figura 7. Planta ideal d'una vil·la a partir de l'obra de Vitruvi.

Figura 8. Planta de la vil·la dels Munts. Altafulla, Tarragona.

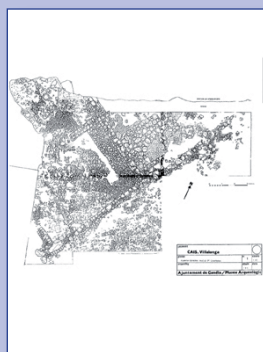

Figura 9. Planta general a l'inici de la tercera campanya de l'excavació de Cais-Aiguamolls.

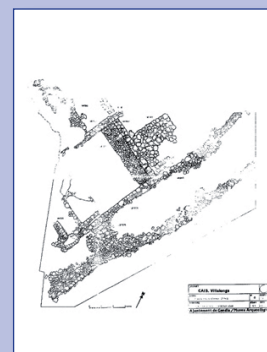

Figura 10. Planta general de la primera fase de Cais-Aiguamolls.

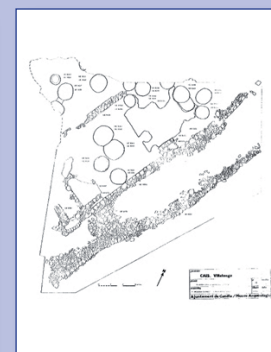

Figura 11. Planta general de la segona fase de Cais-Aiguamolls.

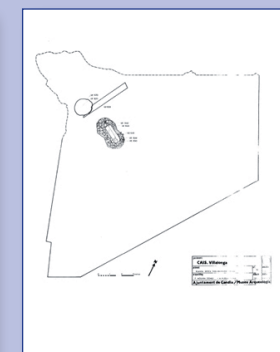

Figura 12. Planta general del nivell d'abandonament de Cais-Aiguamolls.

ÍNDIX DE FIGURES

Figura 13.
Planta general de la terrisseria d'Oliva durant els Període II.

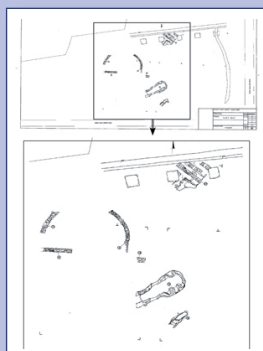

Figura 14.
Planta general de la terrisseria d'Oliva durant els Períodes II i III.

Figura 15.
Planta general del complex termal de la vil·la de la Sort. Ròtova.

Figura 16.
Planta general del sector I de les Sitges de Terranova. Piles.

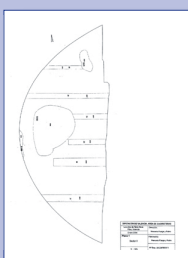

Figura 17.
Planta general del sector II de les Sitges de Terranova. Piles.

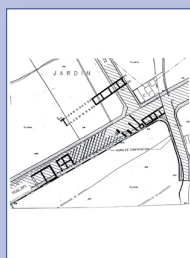

Figura 18.
Planta general del jaciment de l'Era-Escoletes dins de la trama urbana.

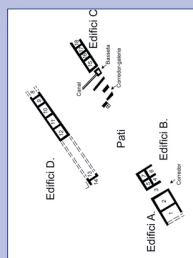

Figura 19.
Planta general de la vil·la de l'Era (Daimús) amb localització de diversos edificis, amb els seus respectius departaments, al voltant d'un pati.

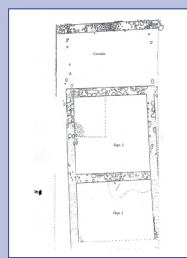

Figura 20.
Planta dels departaments 1 i 2 de l'edifici A de l'Era-Escoletes.

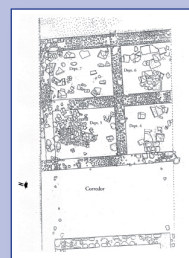

Figura 21.
Planta dels departaments 4, 5, 6 i 7 de l'edifici B de l'Era-Escoletes.

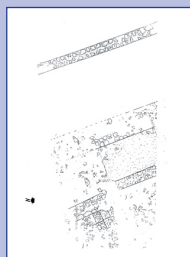

Figura 22.
Planta del sector est del pati, de la galeria amb *opus signinum* i del mur de separació respecte l'edifici C de l'Era-Escoletes.

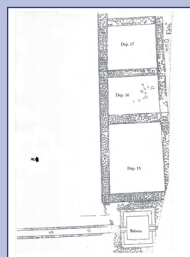

Figura 23.
Planta de la bassetta, amb canal de desguàs, i dels departaments 15, 16, 17 i 18 de l'Era-Escoletes.

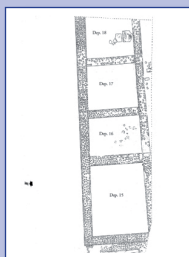

Figura 24.
Continuació de la planta de l'edifici C amb el departament 18 de l'Era-Escoletes.

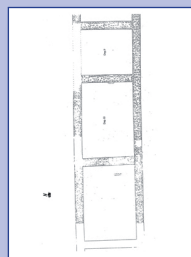

Figura 25.
Planta de l'edifici D amb els departaments 8, 9, 10 i 11 de l'Era-Escoletes.

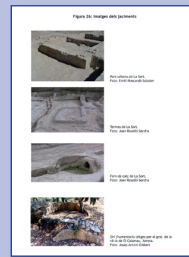
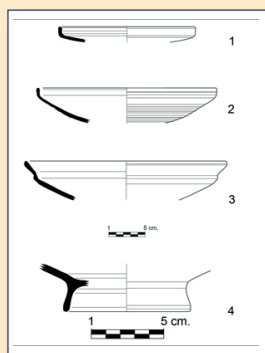

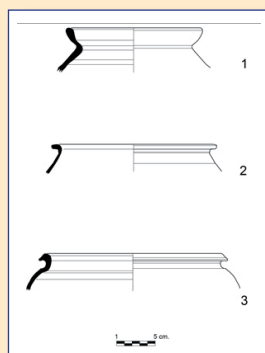
Figura 26.
Imatges dels jaciments.

ÍNDIX DE LÀMINES

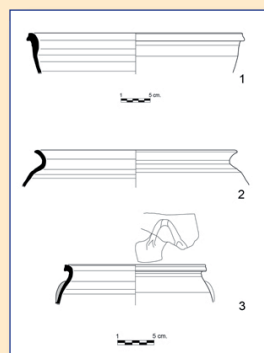
CAIS-AIGUAMOLLS, Vilallonga

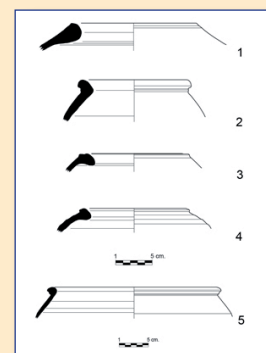
Làmina I.
Ceràmica ibèrica.
UU EE 1046, 4, 1016 i sondeig pala excavadora.

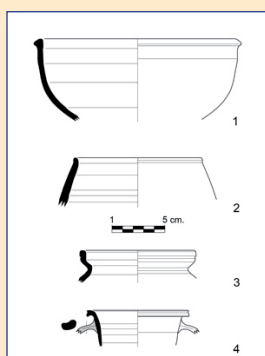
Làmina II.
Ceràmica ibèrica.
UU EE sondeig pala excavadora, 1022 i 1031.

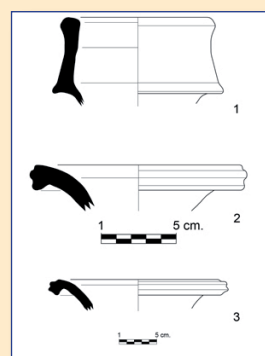
Làmina III.
Ceràmica ibèrica.
UU EE sondeig pala excavadora, 1067 i 1022.

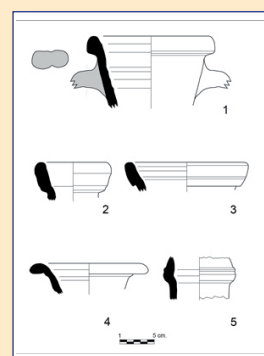
Làmina IV.
Ceràmica ibèrica.
UU EE 2004, 1022 i 1030.

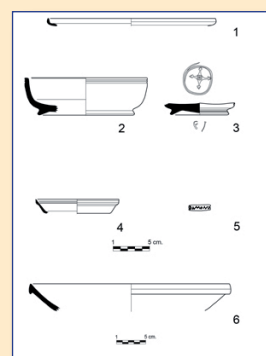
Làmina V.
Ceràmica iberoromana.
UU EE 1046, 1014 i 1046.

Làmina VI.
Àmfores.
UU EE sondeig pala excavadora, 1 cala B i 1022.

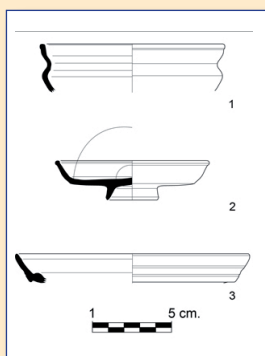

Làmina VII.
Àmfores.
UU EE 2003, 1030, 1014, 1002 i 1030.

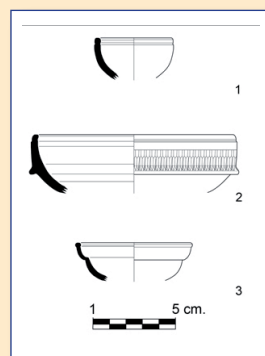

Làmina VIII.
Ceràmica d'importació romana. UU EE 2003, 600 cala F Superficial, 1041, 2004, 1016 i 20.

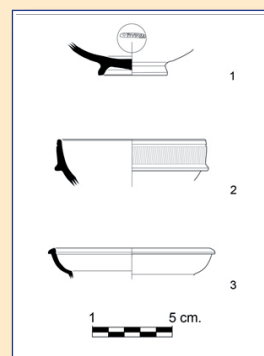
SANTÍSSIM CRIST, Oliva

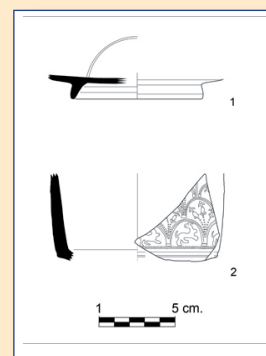
Làmina IX.
Ceràmica ibèrica i TS gal·lica. Superficial.

Làmina X.
TS gal·lica. Superficial.

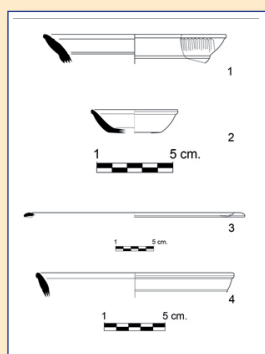
Làmina XI.
TS gal·lica. Sector B. UE 1; sector B. Ambient II, UE 2.

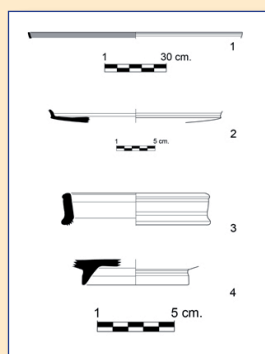
Làmina XII.
TS gal·lica. Sector B. Ambient II, UE 2.

ÍNDEX DE LÀMINES

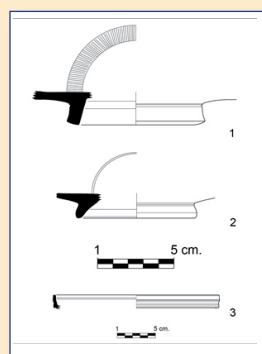
SANTÍSSIM CRIST, Oliva

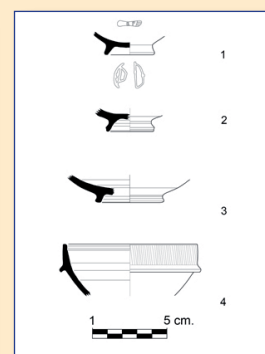
Làmina XIII.
TS gàl·lica.
Sector B. Ambients III-IV. UE 2; sector B. Ampliació nord. UE2.

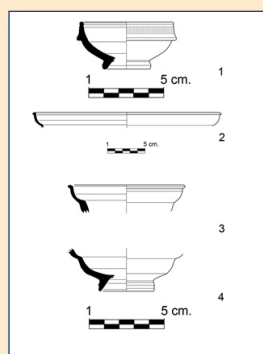
Làmina XIV.
Engalba roja pompeiana i TS gàl·lica. Sector C. UE 2.

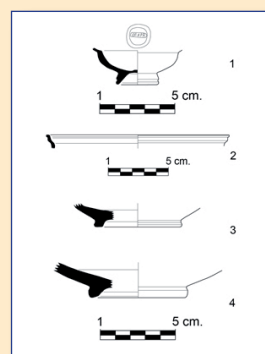
Làmina XV.
TS gàl·lica. Sector C. UE 2.

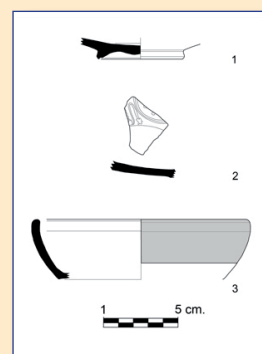
Làmina XVI.
TS itàlica i TS gàl·lica. Sector C. UE 2.

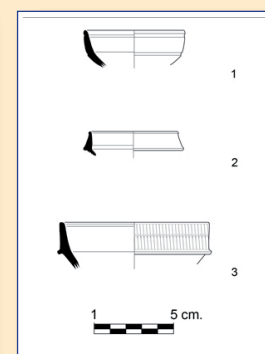
Làmina XVII.
TS gàl·lica. Sector C. UE 2.

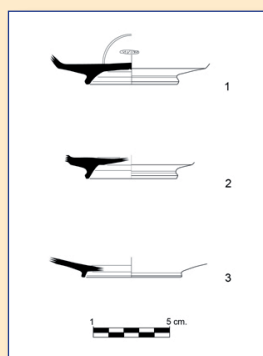
Làmina XVIII.
TS gàl·lica. Sector C. UE 2.

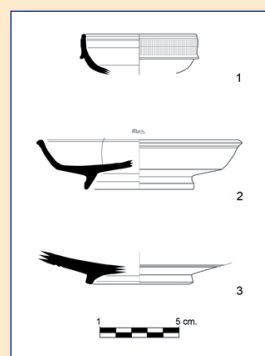
Làmina XIX.
TS gàl·lica i africana de cuina. Sector C. UE 2.

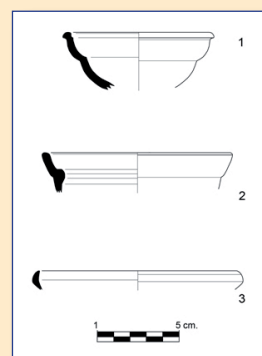
Làmina XX.
TS gàl·lica. Sector C. UE 2. Testimoni sud.

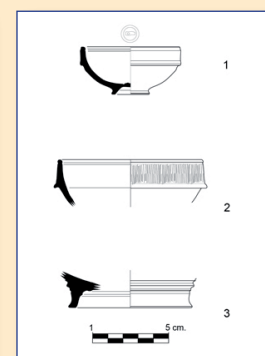
Làmina XXI.
TS gàl·lica i TS africana A. Sector C. UE 2. Testimoni sud.

Làmina XXII.
TS gàl·lica. Sector B. Ambient I. Element 4.

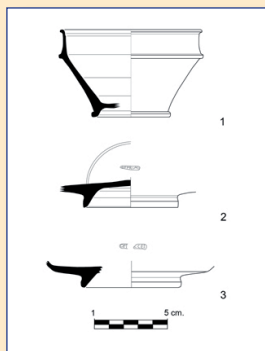
Làmina XXIII.
TS gàl·lica i africana de cuina. Sector B. Ambients I i II. Elements 5 i 6; TS itàlica-aretina. Sector B. Element 11. Farcit mur.

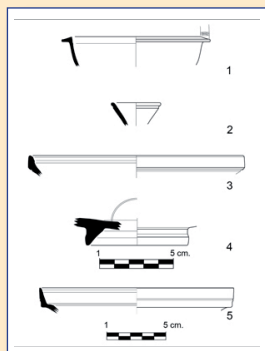
Làmina XXIV.
TS gàl·lica. Sector B. Element 11. Farcit mur.

ÍNDEX DE LÀMINES

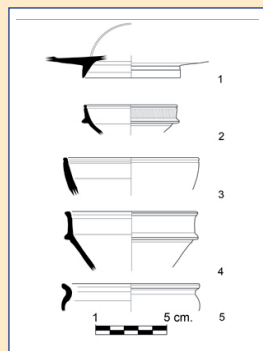
SANTÍSSIM CRIST, Oliva

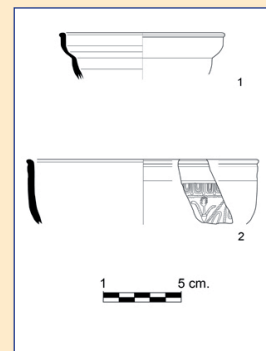
Làmina XXV.
TS gàl·lica. Sector C.
Trestimoni sud. Element
12/14/15; TS gàl·lica. Sector C.
Ambient III. Element 15.

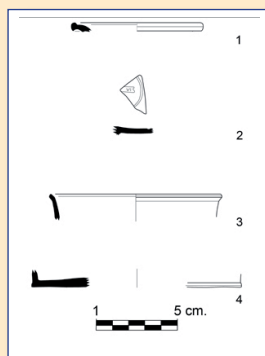
Làmina XXVI.
TS itàlica i TS gàl·lica. Sector
C. UE 19.

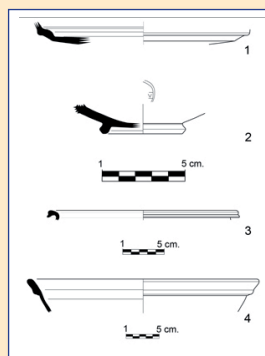
Làmina XXVII.
TS gàl·lica i ceràmica comuna.
Sector C. UE 19.

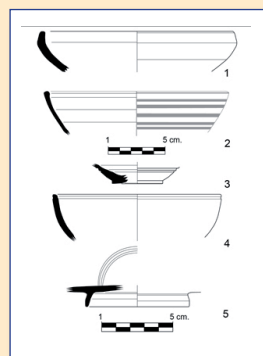
Làmina XXVIII.
TS gàl·lica. Sector C. Sobre
element 18. Forn.

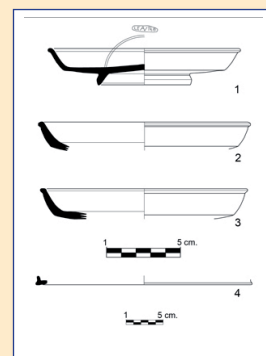
Làmina XXIX.
TS gàl·lica. Sector B. Ambient
I. Element 22.

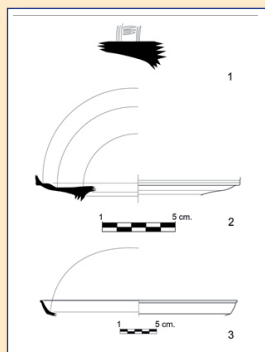
Làmina XXX.
TS gàl·lica.
Sector B. Ambient I. Element
22; Ceràmica ibèrica. Sector B.
Ambients I-III. Elements 25,
26, 16 i 19.

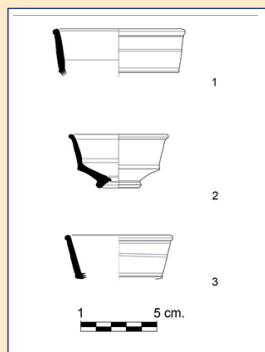
Làmina XXXI.
Ceràmica ibèrica, africana de
cuina, Ceràmica de parets fines
i TS gàl·lica.
Sector B. Ambient I. Element
21.

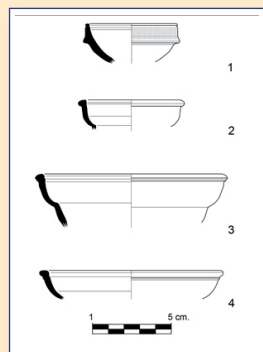
Làmina XXXII.
TS gàl·lica.
Sector B. Ambient I. UE 24.

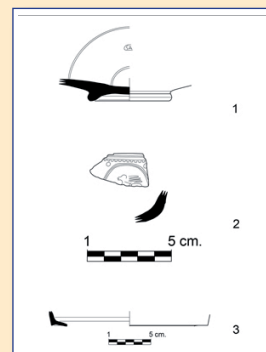
Làmina XXXIII.
TS gàl·lica. Sector B. Ambient
I. UE 24.

Làmina XXXIV.
TS gàl·lica.
Sector B. Ambient I. UE 24;
TS gàl·lica. Sector B. Ambient
II. UE 24.

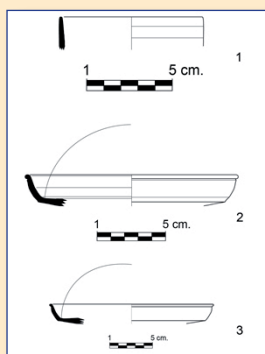
Làmina XXXV.
TS gàl·lica.
Sector B. Ambient I. UE 24;

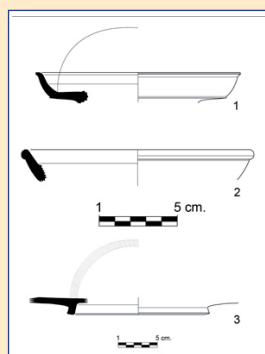
Làmina XXXVI.
TS gàl·lica.
Sector B. Ambients I-III. UE
24; africana de cuina. Sector B.
Ambient I. UE 24.

ÍNDEX DE LÀMINES

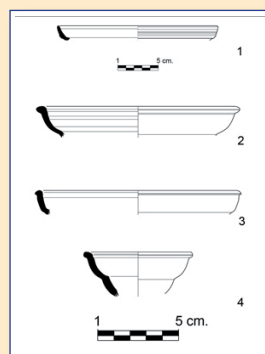
SANTÍSSIM CRIST, Oliva

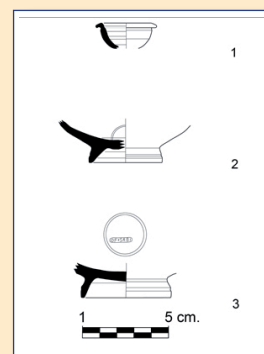
Làmina XXXVII.
TS gàl·lica i TS itàlica.
Sector B. Ambient I. UE 26.

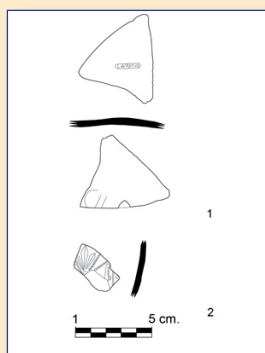
Làmina XXXVIII.
TS gàl·lica.
Sector B. Ambient I. UE 26.

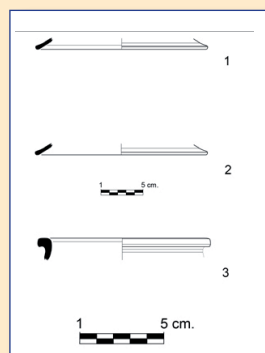
Làmina XXXIX.
TS gàl·lica.
Sector B. Ambient I. UE 26.

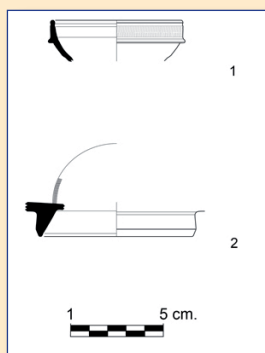
Làmina XL.
TS gàl·lica.
Sector B. Ambient I. UE 26.

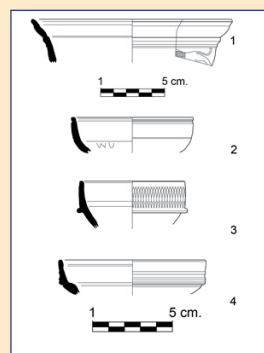
Làmina XLI.
TS gàl·lica.
Sector B. Ambient I. UE 26.

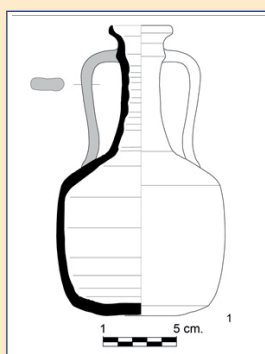
Làmina XLII.
Africana de cuina i ceràmica de
cuina grisa.
Sector B. Ambient I. UE 26.

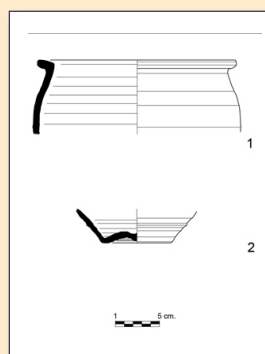
Làmina XLIII.
TS gàl·lica.
Sector B. Ambients I-III. UE
26.

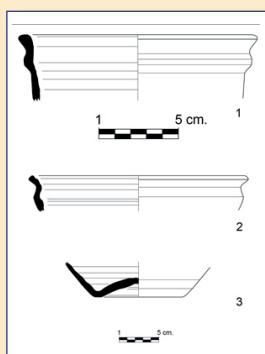
Làmina XLIV.
TS gàl·lica. Sector C. Est.
Element 32; TS gàl·lica. Sector
C. Est. Element 14/32.

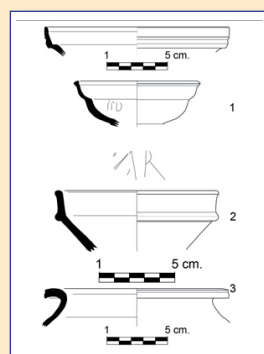
Làmina XLV.
Ceràmica comuna. UE 28.

Làmina XLVI.
Ceràmica de cuina.
UE 40.

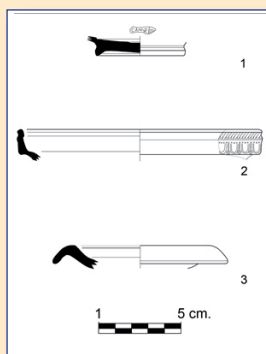
Làmina XLVII.
Ceràmica ibèrica.
Sector D. Superior i inferior.
UE 41.

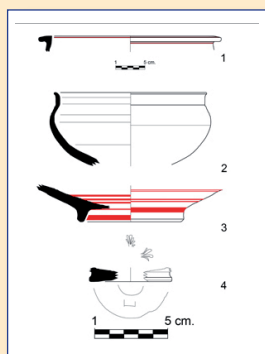
Làmina XLVIII.
TS gàl·lica.
Sector D. Inferior. UE 41;
TS gàl·lica i ceràmica ibèrica.
Sector D. Element 41.

ÍNDEX DE LÀMINES

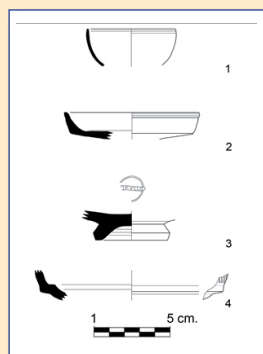
LA SORT, Ròtova

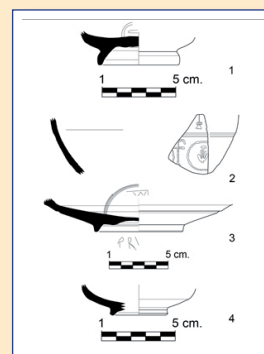
Làmina XLIX.
TS tardoitàlica i TS gàl·lica.
Sector C. Testimoni sud.
Element 49.

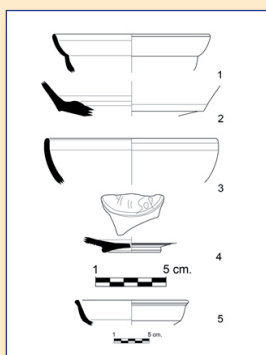
Làmina L.
Ceràmica ibèrica i grega. UU
EE 2029, 3001, 1001 i 2030.

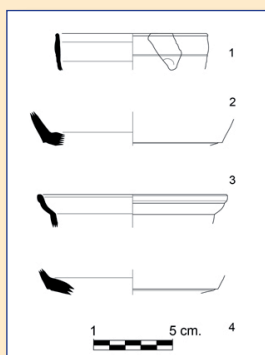
Làmina LI.
Ceràmica de taula d'importació.
TS gàl·lica i itàlica. UU EE
2042, 1012, 2020 i 2030.

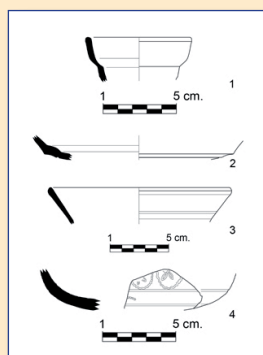
Làmina LII.
Ceràmica de taula d'importació.
TS gàl·lica. UU EE 2037, 2039
i 2042.

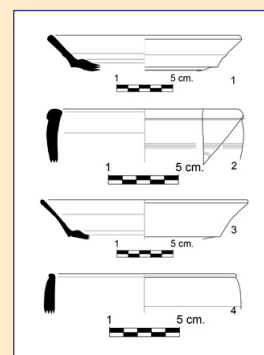
Làmina LIII.
Ceràmica de taula d'importació.
TS gàl·lica. UE 3001.

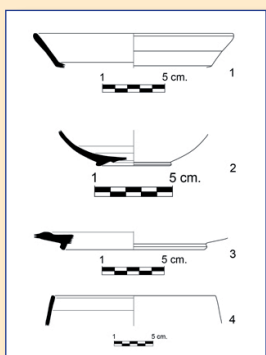
Làmina LIV.
Ceràmica de taula d'importació.
TS hispànica. UU EE 1012,
1023, 2024 i 2029.

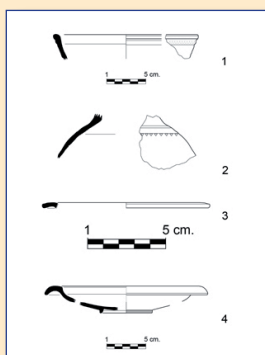
Làmina LV.
Ceràmica de taula d'importació.
TS hispànica. UU EE 2030,
2037 i 2039.

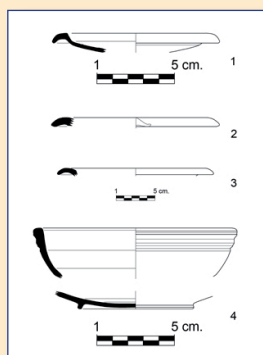
Làmina LVI.
Ceràmica de taula d'importació.
TS hispànica. UU EE 2039,
2040 i 2042.

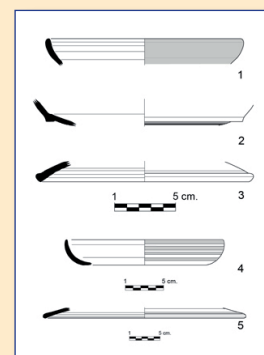
Làmina LVII.
Ceràmica de taula d'importació.
TS hispànica. UU EE 3001 i
3002. TS africana A. UE 3001.

Làmina LVIII.
Ceràmica de taula d'importació.
TS africana A. UU EE 1012,
2030, 2042 i 3000.

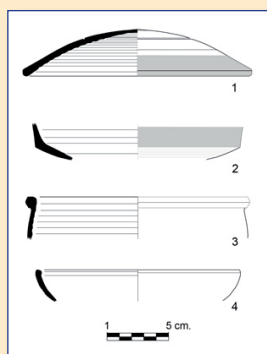
Làmina LIX.
Ceràmica de taula d'importació.
TS africana A. UU EE 3001
i 3003.

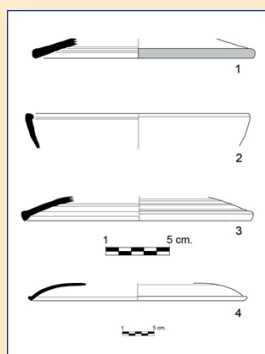
Làmina LX.
Ceràmica africana de cuina.
UU EE 1001, 1012, 1014 i
1032.

ÍNDEX DE LÀMINES

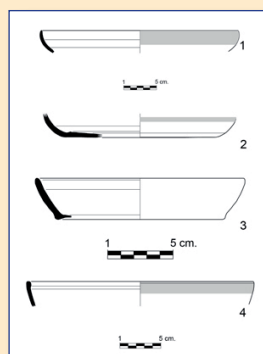
LA SORT, Ròtova

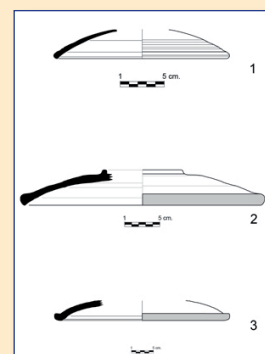
Làmina LXI.
Ceràmica africana de cuina.
UU EE 2028 i 2030.

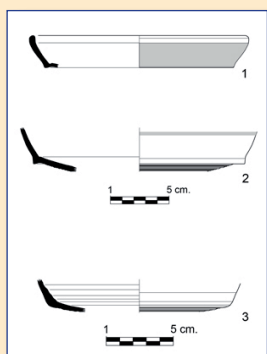
Làmina LXII.
Ceràmica africana de cuina.
UU EE 2037 i 3000.

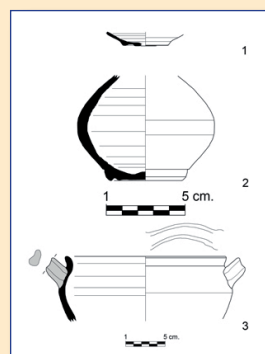
Làmina LXIII.
Ceràmica africana de cuina .
UE 3000.

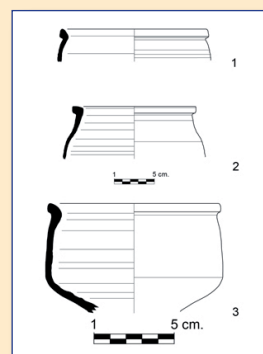
Làmina LXIV.
Ceràmica africana de cuina.
UE 3001.

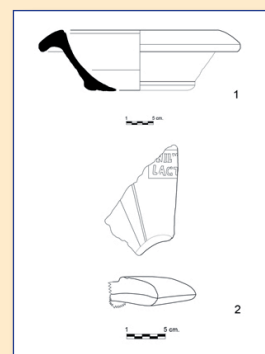
Làmina LXV.
Ceràmica africana de cuina.
UU EE 3001 i 3002.

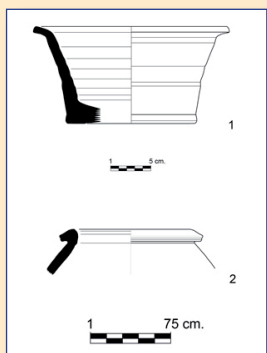
Làmina LXVI.
Ceràmica de corfa d'ou i ceràmica comuna.
UU EE 1001, 3001 i 2042.

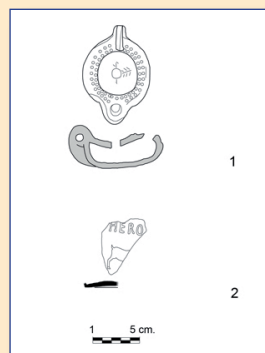
Làmina LXVII.
Ceràmica de cuina.
UU EE 2026 i 2028.

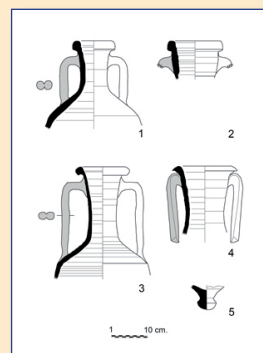
Làmina LXVIII.
Ceràmica comuna.
Morters. UE 2042.

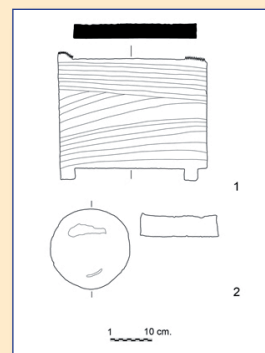
Làmina LXIX.
Ceràmica comuna i d'emmagatzematge.
UU EE 3003 i 2042.

Làmina LXX.
Llànties i vidre.
UU EE 2042 i 3001.

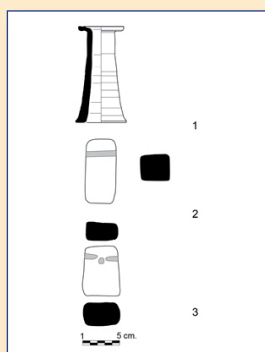
Làmina LXXI.
Àmfores.
UU EE 2036, 2020, 2045,
1032 i 2024.

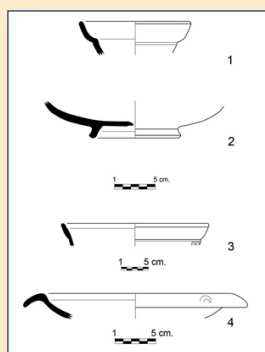
Làmina LXXII.
Materials de construcció. UU
EE 1015 i 2042.

ÍNDEX DE LÀMINES

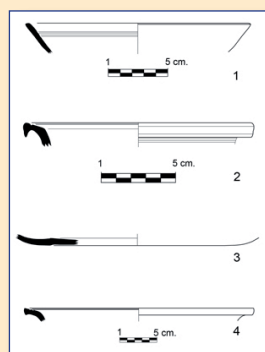
L'ERA-ESCOLETES, Daimús

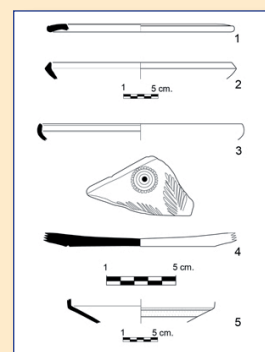
Làmina LXXIII.
Materials de construcció i *pondus*. UU EE 1015 i 2042.

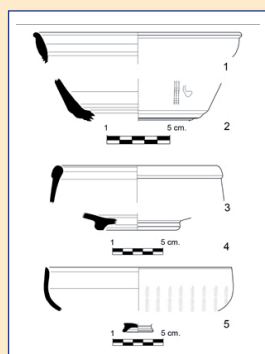
Làmina LXXIV.
Ceràmica de taula d'importació. TS hispànica i africana A. UU EE 1008 departament 14, 1019, 1009 i 2010.

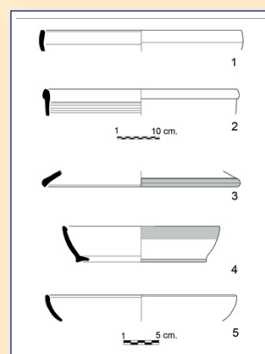
Làmina LXXV.
Ceràmica de taula d'importació. TS africana C i D. UU EE 4003 i 2002.

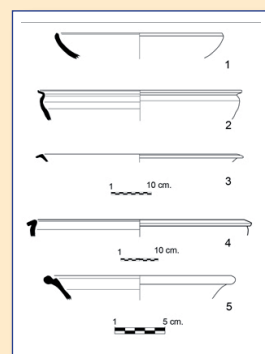
Làmina LXXVI.
Ceràmica de taula d'importació. TS africana D i Lucente. UU EE 2002b, 4003, 2002 i 1003.

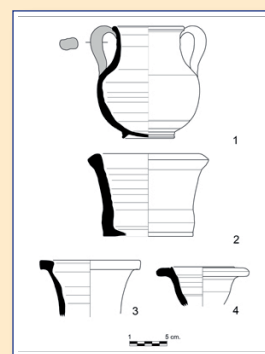
Làmina LXXVII.
Ceràmica de taula d'importació. TS hispànica, Lucente i TS Paleocristiana Grisa. Col·lecció F. Pons.

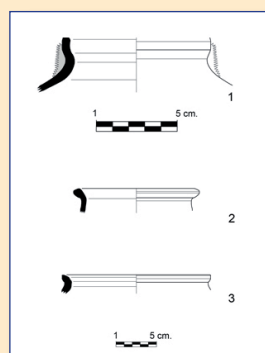
Làmina LXXVIII.
Ceràmica africana de cuina. UU EE 2002b, 2002 i 2002b.

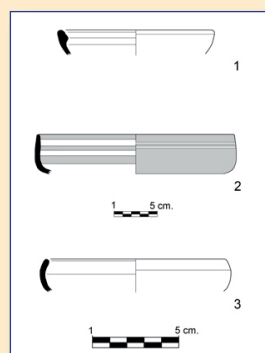
Làmina LXXIX.
Ceràmica comuna. UU EE 2003, 1020 departament 18 i 2002.

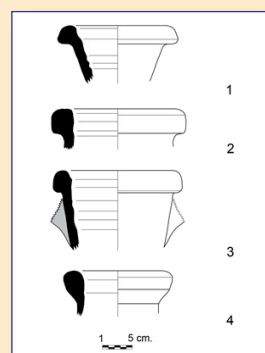
Làmina LXXX.
Ceràmica comuna. UU EE 1003b, 1018 departament 16, 1019 i 2003.

Làmina LXXXI.
Ceràmica de cuina. UU EE 1019, 2002 i 4003.

Làmina LXXXII.
Ceràmica de cuina. UU EE 1015 departament 15, 1003 i 4003.

Làmina LXXXIII.
Àmfors. UU EE 1009, 1016 i 1003.

AGRAÏMENTS

Com a professionals de l'arqueologia, els arqueòlegs solem estar en contacte amb tota mena de materials o estructures que estan fets de ceràmica. Multitud de fragments ceràmics omplim piles i piles de caixes de les prestatgeries dels nostres museus a l'espera que alguna "persona" vaja a donar-los un poc del protagonisme perdut fa dos mil·lennis. Com els estudiosos dels arxius, que interpreten la història a partir de la lectura de diversos documents, els arqueòlegs intentem interpretar la dinàmica de cada jaciment a partir de l'estudi de les estructures i restes exhumades. Dins d'aquestes destaca per damunt de totes el fang cuit, material quasi indestructible que, a falta d'altres evidències com podria ser l'escriptura, és el que ajuda a datar els contextos arqueològics pròpiament dits.

Des dels inicis de la meua trajectòria professional, han estat diversos els reptes "ceràmics", parlant d'estudis de la matèria, que afortunadament he realitzat, formant-me en una disciplina que es convertiria en essencial a l'hora d'embarcar-me en projectes com aquest, pel qual estic becat. Una formació que, bàsicament, m'havia centrat en l'arqueologia urbana, analitzant la problemàtica de la ciutat de Dénia, i que ara, gràcies al CEIC Alfons el Vell, em dóna l'oportunitat d'endinsar-me en l'estudi del món rural, de la zona agrària d'influència econòmica, política i social, o "hinterland", de l'antiga ciutat romana de *Dianium*, en definitiva, de la meua terra.

El fet d'haver hagut de coordinar una ingent quantitat d'informació, el desplaçament per tal de poder veure els materials adequant-me als horaris laborals dels respectius museus arqueològics comarcals i l'aventura de buscar i poder parlar –quan tenia la sort– amb les persones responsables de les excavacions, han condicionat la dinàmica de treball, amb falta d'informació pel que respecta a la descripció i situació de moltes de les unitats estratigràfiques dels jaciments. A més a més, per motius com la gran quantitat de materials ceràmics (parlem de centenars de caixes) que estan sent estudiats en aquestos moments pels arqueòlegs titulars, s'ha obviat, de moment i en aquest estudi, l'anàlisi d'altres jaciments de la comarca de la Safor com és el de la vil·la amb terrisseria del Rajolar, localitzada dins del perímetre de la fàbrica Dulcesol S.A, així com la necròpolis romana de la partida Sant Josep, a Oliva.

Aquest humil treball, fonament d'un futur estudi més ambiciós i quantiós sobre la comarca, no hauria estat possible sense l'ajuda de tota una sèrie de persones que, directament o indirectament, varen prestar la seua ajuda, ja siga amb la disposició dels materials ceràmics de les seues excavacions, com Manuela Raga, Joan de Déu Boronat, Francisca Molina, Ximo Bolufer, Carmen Martínez i Vicent Burguera, o amb l'accés als llocs de magatzems o de dipòsit dels materials, i usos de les instal·lacions, com el director del Museu Arqueològic de Gandia (MAGa), Joan Cardona, i el director del Museu Arqueològic d'Oliva, Vicent Burguera. A aquest últim, a més, vull donar-li les gràcies per la seua ajuda, en hores no laborals, en un període en el qual la seua feina el desbordava.

Així mateix, agraïsc als becaris del MAGa, Raquel i Ausiàs, la seua ajuda, col·laboració i companyia en els llargs matins i vesprades passats als dipòsits municipals.

Per últim, destacaré la importància dels consells, les xerrades i el recolzament per part del director del Museu Arqueològic de la ciutat de Dénia, Josep Antoni Gisbert, l'ajuda prestada pel que fa a la ceràmica campaniana per part del doctor José Pérez Ballester, l'assessorament del doctor Ferran Arasa, i també l'amabilitat de Xavier Vidal, arqueòleg municipal de Lliria, de Vicent Escrivà, director del Museu Arqueològic de Lliria, de Francesc Pons Moncho, així com la paciència i el recolzament de Marian Agut.

1

INTRODUCCIÓ I METODOLOGIA

El treball pel qual ens hem beneficiat de les anomenades “Beques d’investigació per a l’any 2006”, que convoca el CEIC Alfons el Vell, tracta el fenomen de la romanització a través de l’estudi de les unitats o explotacions agrícoles, anomenades *villae*. Unitats que es distribuïren per tot un territori per tal d’explotar-lo amb l’objectiu de produir uns excedents, principalment el vi, dirigits a l’exportació cap a les diverses províncies banyades pel *Mare Nostrum*.

Amb el títol *El poblament romà durant l’Alt Imperi. La comarca de la Safor-Vallldigna*, pretenem endinsar-nos en l’actualització i posada en valor de les contínues i nombroses restes arqueològiques, en forma d’assentaments rurals i cultura material, que la creixent deprecació urbanística dels últims anys ens està portant, sense pretendre-ho, des d’un passat llunyà de fa 2000 anys.

El treball havia partit, en principi, del tractament bibliogràfic, atès que hi ha tota una sèrie d’estudis i publicacions respecte al context de la romanització. Però l’objectiu principal en el qual farem èmfasi serà realitzar un corpus del registre arqueològic d’època romana dels últims anys, principalment de tipus ceràmic, amb l’ajuda de l’important recurs que ens proporciona l’estudi de les diverses excavacions efectuades per una sèrie d’arqueòlegs, les quals són un factor decisiu a l’hora de situar moltes de les instal·lacions rurals. Hem de pensar que no a totes les zones on hi ha una pressió urbanística existeixen jaciments, concretament d’època romana, i fins i tot quan n’hi existeixen, moltes vegades no s’hi intervé com caldria.

Analitzarem diversos tipus d’assentaments excavats, com és la vil·la de la Sort, a prop del casc urbà de Ròtova, situada estratègicament al camí Vell de Xàtiva, el qual unia aquesta ciutat (l’antiga *Saetabis* romana) amb l’enclavament portuari de *Dianium* (figura 6). A més a més, estudiarem la dinàmica d’un complex industrial d’interior de la comarca, a Vilallonga, el de la vil·la de Cais-Aiguamolls (figura 3), on es va disposar un *torcularium* o almàssera d’oli. No faltará l’anàlisi d’una terrisseria d’àmfores, la situada dins del casc urbà d’Oliva (figura 5), així com una vil·la propera al litoral, l’Era-Escoletes, localitzada al casc urbà de Daimús (figura 4) –que arribà, cronològicament parlant, fins al Baix

Imperi— i d'un fenomen de femer localitzat al jaciment de les Sitges de Terranova, al terme municipal de Piles.

El sistema de treball s'ha basat en l'estudi detallat de cadascun dels fragments ceràmics que formaven les diverses unitats estratigràfiques de cada ambient, espai o estrat de què disposava el jaciment, al marge de les investigacions de cada arqueòleg titular de les intervencions. D'aquesta anàlisi estratigràfica s'han desenvolupat tota una sèrie de fitxes (volums II i III) on es disposa tota la informació possible de cada unitat estratigràfica (UE), això és:

- El seu número d'ordre respecte a l'estudi.
- El segment, que es basa en el número amb el qual es codifica la ceràmica donant-li el número 1 ja que es tracta de ceràmica romana.
- El número de caixó en el qual es troba localitzat el material.
- El lloc de dipòsit on se situa el material inventariat en la fitxa.
- La definició de la unitat estratigràfica, si es disposa d'aquesta, per part de l'arqueòleg titular en el moment de l'excavació.
- El contingut de la unitat estratigràfica, disposat a mode d'inventari codificat amb uns números que ens remeten a un codi o thesaurus. En aquest cas hem aprofitat el del Servei Municipal d'Arqueologia de la ciutat de Dénia, organisme amb el qual el que subscriu col·labora de manera contínua.
- Les observacions, fetes per l'arqueòleg titular o pel redactor de la fitxa, pel que fa a aspectes tècnics del conjunt o per factors com possible restauració de peces, etc.
- Els percentatges del conjunt analitzat, factor important per tal de comprendre l'estratigrafia així com per a datar les unitats estratigràfiques.
- La interpretació de cada unitat estratigràfica, partint del material aparegut i de les produccions ceràmiques presents així com les diverses formes definides.
- Datació del conjunt, amb la col·locació de la data que ens dóna l'estudi del registre ceràmic, que pot ser estratigràficament clara o presentar dubtes amb la qual cosa s'hauria de fer una visió de conjunt amb la resta d'unitats estratigràfiques.

De cada jaciment hem fet una selecció de dibuixos, dels milers de fragments estudiats, sobre la base de diversos factors com són la seua conservació, la producció a la qual pertany (àmfores locals i d'importació, ceràmica comuna romana, ceràmica de cuina romana, materials de construcció, ceràmica comuna ibèrica, ceràmica pintada ibèrica,

ceràmica campaniana B de Cales, terra sigil·lata itàlica, gà·lica, hispànica i africana A, C i D), així com el seu valor com a precís datador cronològic de contextos.

Una vegada realitzat el dur treball de camp –amb la visita i la catalogació espartanes, durant diversos mesos, dels fons localitzats als museus arqueològics de Gandia i Oliva– es va elaborar tot el seguit de fitxes de les diverses unitats estratigràfiques dels jaciments en estudi. Amb açò s’aconseguia reunir en un dens conglomerat de fulls (volums II i III) tot un cúmulo d’informació que ens ajudava a deixar de banda el recurs als polsosos fragments ceràmics. És a partir d’ací quan analitzarem, un a un, cada jaciment en qüestió, i n’esbrinarem la dinàmica durant el curt espai de temps que varen existir, anàlisi que es presenta interessant, pel que fa a la varietat funcional de cada jaciment, així com important pel que significa per a la historiografia comarcal.

Més d’un pensarà que hem dedicat massa temps a la ceràmica i menys temps a l’estudi de la vertebració i funcionament de tota la sèrie d’assentaments tipus *villae*. Potser tinguen raó, però a hores d’ara i a falta d’excavacions més extenses, és un dels factors o camps en els quals ens podem endinsar per tal de conèixer quina era una part important d’aquestes explotacions del medi rural: la producció i consum de la cultura material.

2

EL POBLAMENT A L'INTERIOR DE LA SAFOR. L'ASSENTAMENT DE CAIS-AIGUAMOLLS (VILALLONGA)

L'assentament romà anomenat Cais-Aiguamolls és un jaciment arqueològic situat en pla en un espai on fins fa dues dècades prosperava el conreu del taronger, avui terra de naus industrials. Situat a uns 90 metres sobre el nivell de la mar, el lloc ha estat prospectat sistemàticament pel grup de col·laboradors dirigit per J. A. Gisbert Santonja, a més de patir tres campanyes d'excavacions arqueològiques dirigides per Ximo Bolufer (setembre i octubre de 1993), per Joan de Déu Boronat (desembre de 1993) i pel tàndem format pels arqueòlegs Joan de Déu Boronat i Francisca Molina (octubre-desembre de 1994), respectivament.

Mentre que les dues primeres intervencions es varen dedicar a delimitar la zona arqueològica, amb el desmantellament de l'estrat superficial de conreu fins arribar a les estructures, deixant-les en el nivell d'abandonament (figura 9), en la tercera campanya es va procedir a excavar en profunditat tota la zona oberta en les campanyes anteriors.

Cais-Aiguamolls és un dels cinc jaciments romans documentats a base de troballes casuals i de la laboriosa prospecció sistemàtica del territori per part de diversos professionals amants de la seua feina i per persones conscienciades amb el patrimoni de la seua localitat i comarca.

Així doncs, dins del mateix terme de Vilallonga existeix l'assentament del Tossalet de l'Alcúdia (figura 2), situat al cim d'un promontori de reduïdes dimensions, el qual presenta restes d'una habitació delimitada per murs de pedra. Pel que fa a la ceràmica apareguda en superfície, la campaniana A i B, la ceràmica pintada ibèrica i la ceràmica comuna ibèrica, donen, al jaciment, un espectre cronològic situat entre l'any 30 aC i el 70 dC. La data lliga aquest jaciment amb els altres dos assentaments, situats també en petits promontoris, existents en el pas del segle I aC al segle I de l'Era, i que arriben fins a la meitat del segle I dC, com són la Muntanyeta de Sant Miquel (figura 2), situat a la Font d'En Carròs-Alqueria de la Comtessa, i el Tossalet de les Mondes, a Pegò (Gisbert 1980 228; fitxes d'inventari de jaciments de la Conselleria de Cultura, Educació i Esport).

En segon lloc, també a Vilallonga destaca el jaciment del Pla de la Font (figura 5), adscrit, a partir de l'estudi del material superficial, com a centre de producció d'àmfores o terrisseria durant el segle I dC (fitxes d'inventari de jaciments de la Conselleria de Cultura, Educació i Esport).

En tercer lloc apareix l'assentament, en pla i en part d'un petit promontori, de l'Alter o Recunxent (figura 3). A més de la gran quantitat de material de construcció, en forma de teules, carreus, pilastres, etc. hi ha evidències d'una activitat industrial tipus *torcularium*, com és un contrapès, i d'una zona de necròpolis, com demostren les inscripcions funeràries sobre pedra calcària local (fitxes d'inventari de jaciments de la Conselleria de Cultura, Educació i Esport).

Per últim, existeix la vil·la de Buixerques (figura 4), situada a una cota de 80-85 metres sobre el nivell de la mar (m.s.m.), al marge dret del riu Serpis, amb una possible datació entre el segle I i III dC, i amb una funcionalitat com a *torcularium* atesa la troballa d'una base de premsa d'oli (fitxes d'inventari de jaciments de la Conselleria de Cultura, Educació i Esport).

3

ANÀLISI ESTRATIGRÀFICA I ESTRUCTURAL DE CAIS-AIGUAMOLLS (VILALLONGA)

De la lectura de l'informe preliminar de l'excavació (Boronat i Molina 1994, 24 i 25), realitzat per Francisca Molina i Joan de Déu Boronat, s'han extret diverses conclusions basades en períodes o fases de funcionament del jaciment, les quals tindrem en compte, però analitzant la dinàmica del nucli mateix des del nostre mètode d'estudi, i així podrem a la fi confirmar hipòtesis o plantejar-ne de noves pel que fa a la datació estratigràfica.

3.1. Primera fase

De l'exhumació de les restes arqueològiques del solar destaquen, en primer lloc, un conjunt de dos forns o estructures de combustió de planta oval, les unitats estratigràfiques (UU EE) 1065 i 1069, que es disposaven a mena de bateria enfrontats l'un amb l'altre. Aquestes estructures presentaven adscrit un nivell de pedres planes o lloses (UE 1077),

que semblen respondre a un nivell de preparació d'un paviment de morter de calç, tal com indica la tonalitat blanca de les mateixes pedres, les quals es trobaven farcides per dos estrats formats per cendra i terra cremada.

Poc es pot dir d'aquest fenomen, atesa la no presència d'elements que ens en puguem explicar la funcionalitat. Boronat i Molina parlen de la possible adscripció d'aquests forns al treball de l'extracció de l'oli d'oliva, amb la funció d'escalfar l'aigua que s'emprava per a facilitar l'extracció i separació de l'oli i la seua neteja, atesa la funcionalitat de *torcularium* o almàssera, al mateix temps que parlen de la seua antiguitat respecte a la resta d'estructures del jaciment (Boronat i Molina 1994, 14).

Nosaltres també pensem que són realment les estructures més antigues, ja que la seua presència estratigràfica als nivells inferiors és cabdal, però és un poc arriscat vincular-les amb el treball de l'explotació de l'oli, vista l'escassetat de restes sincròniques, la ruptura de part del forn UE 1065 per estructures posteriors com és el mur UE 1007, i amb el farcit de les estructures de combustió per les UU EE 1066 i 1076, les quals indiquen la seua amortització abans de l'època de Claudi (fitxes 66 i 69).

3.2. Segona fase

Ara passem a la següent fase o període, l'anomenada fase I pels arqueòlegs titulars i que nosaltres considerem com a la segona (figura 10), en la qual ja es documenten tota una sèrie d'estructures que ens indiquen certa habitabilitat i poblament del solar.

Aquest període es presenta problemàtic pel que fa a quines estructures s'erigeixen en aquell moment. Podríem determinar l'existència d'una estança o habitació, amb funcionalitat indefinida, la qual es presenta delimitada per una sèrie de murs, les UU EE 1005, 1006 i 1010 (fitxa 25), amb una única fàbrica arquitectònica, com és una adequació del terreny amb només la cara interna de l'habitació carejada mentre que la resta és un simple farcit de pedres petites (fitxa 29). Aquesta estança presenta al seu interior un paviment de calç, la UE 1047, que a l'extrem nord conserva només el seu nivell de preparació o UE 1046. Adscrits als murs UU EE 1006 i 1010 existeixen uns possibles banquets, les UU EE 1073 i 1075, de seient, descans o per a dipositar elements, representats per uns paraments simples de pedres adossades als murs perimetrals de l'habitació.

A l'hora de determinar la sincronització cronològica de les estructures ens hem basat en diversos factors com són l'associació del paviment UE 1047 i la preparació UE 1046 amb els murs, que moren adossats a aquells o als banquets associats. Si observem l'anàlisi

del seu registre ceràmic, fitxes 25, 29, 55, 56 i 57, veurem com l'element indígena, en forma de ceràmica ibèrica, es fa omnipresent, a falta de produccions definides pròpiament altimperials romanes. Important és el fet que l'estrat de preparació del paviment UE 1047 i l'estrat situat davall de la UE 1046 es disposen per damunt de les estructures de combustió anteriorment descrites.

Com ja hem dit, a falta de produccions romanes definides, el jaciment presenta produccions ceràmiques que, en diversos contextos, ens parlen d'aquell moment anterior al canvi d'Era. Parlem, per exemple, de la ceràmica campaniana B de Cales, representada per les formes Lamboglia 1 i Lamboglia 5, malauradament només definides en contextos de les cales efectuades per a determinar l'extensió del jaciment, dins de les UU EE 600-cala F (fitxa 18; làmina VIII, fig. 2) i 2003 (fitxa 72; làmina VIII, fig. 1), o a l'estrat UE 1041 (fitxa 52; làmina VIII, fig. 3).

Aquestes dues formes són predominants als jaciments indígenes, s'han datat a les darreries del segle II i inicis del I aC, encara que decoracions com la losange, ens ajuden a perfilar millor la data, situant-la a la primera meitat del segle I aC (Arasa 2001, 230). El tipus de losange trobat a Cais seria semblant al 4h de Pedroni, i ajuda a datar-la el fet que no es trobe en els estrats previs a la destrucció de Valentia el 75 aC, situant-se, doncs, a partir d'una data posterior al 80 aC (Pedroni 1990, 169, 172 i 173).

Aquesta ceràmica fina importada s'acompanya de la ceràmica pròpiament ibèrica, com són els recipients d'emmagatzematge tipus àmfores (làmina IV, fig. 1-5) i la ceràmica comuna (làmines I, II, III i V –iberoromana), a més d'àmfores d'importació com la Manyà C2 (làmina VI, fig. 3), localitzades formant part d'estructures com el mur UE 1022 (fitxa 39), el qual podria pertànyer a aquesta primera fase i presentar una reforma en el període altimperial romà, o ser una construcció de la segona fase, ja pròpiament romana. Altres exemples de ceràmica ibèrica les tenim en estrats, com la UE 1030 (fitxa 46), juntament amb àmfores de cronologia altimperial avançada com la Dressel 20, Oliva 3 i un exemplar d'àmfora africana (làmina VII, fig. 5), en nivells d'enderrocs datats al segle II dC com la UE 1016 (fitxa 35) i en contextos poc definits com el registre que dona la UE 4 en la cala D (fitxa 7).

En els treballs de delimitació del jaciment (fitxa 87) no falten exemples de l'àmfora importada Dressel 1C (làmina VI, fig. 1), acompanyada de ceràmica ibèrica a més de diversos fragments de ceràmica campaniana B calena, ometent-hi tot el registre de formes altimperials.

Aquestes ceràmiques importades d'època tardorepublicana, com són les campanianes, àmfora Dressel 1 i àmfores iberopúniques, les veiem també en un dels primers assentaments purament romans del territori dianenc, el Tossal de les Mondes (Gisbert 1980, 210 i 211).

3.3. Tercera fase

Aquesta fase (figura 11) és la que considerem pròpiament romana, determinada a partir de les fàbriques arquitectòniques, les estructures, la funcionalitat d'aquestes i el registre ceràmic existent.

S'hi continuen utilitzant els murs UU EE 1005, 1006 i 1010 com a delimitadors d'un espai que ara veiem que es tanca pel nord-oest amb el mur UE 1008, mur que presenta una diferència de fàbrica respecte als anteriors, doble parament, i que el registre ceràmic col·loca dins del segle I dC (fitxa 27). Aleshores, l'habitació o estança conserva, més o menys, la seua fisonomia, però canvia la seua funcionalitat, ja que de tenir un caràcter possiblement domèstic passa a ser un magatzem de grans contenidors ceràmics soterrats al terra o *dolia*, els quals trenquen amb tot allò preexistent, com és la preparació UE 1046.

Aquest espai o magatzem es completa amb la localització al sud d'una espècie de corredor o camí de ronda que se situa entre l'estança i un barranc, amb la construcció o remodelació del mur UE 1022 (fitxa 39), que realitza la funció de dic contra possibles barracades, i de la plataforma UE 1078.

Així doncs, l'anterior espai domèstic es transforma ara en un ambient propi d'una explotació rural romana, concretament de la *pars rustica* d'una *villae*, és a dir, de la sèrie d'edificis de caràcter agrícola, per tal de realitzar certs processos de transformació com l'obtenció del vi o de l'oli, a més d'emmagatzemar aquesta producció.

Part fonamental del procés transformador és l'existència de la premsa per xafar les olives o el raïm per tal de traure'n el preat líquid. L'aparell de la premsa, fet de materials febles, com la fusta, no es conserva, però sí la seua base o plataforma, representada per les estructures UU EE 1011 i 1012, les quals es disposen transversals en forma de T, i una composició bàsica de pedres irregulars amb un gran component ceràmic (fitxes 30 i 31) basat en material de construcció, ceràmica comuna, àmfores Dressel 2/4 i Oliva 3, a més d'escassos fragments de sigil·lata hispànica i de ceràmica africana de cuina, els quals ens

datarien l'erecció de l'estructura a la primera meitat del segle II dC. No falta la premsa, representada per una peça de planta circular i cos cilíndric, amb rebaixaments per tal de fixar-la, que es conserva a mena de monòlit integrat dins de la trama urbanística actual de la localitat.

Un element important per a col·locar aquesta estructura al costat de la sèrie de *dolia*, a més del factor funcional que els relaciona, és el detall que aquestes plataformes no es troben amortitzant o tallant cap d'aquests contenidors, ni les mateixes plataformes es presenten tallades per part de les fosses. A més a més, les fosses de *dolia* UU EE 1054 i 1061 s'adeqüen a la disposició del murs UU EE 1007 (fitxa 26) i 1009 (fitxa 29), els quals s'erigeixen també ara per a formar part de l'estructura de premsat, donant fortalesa a l'estructura i a les parets dels voltants, a més de tancar l'espai de contenidors que es presenta en una nova crugia. Aquests murs responen a la mateixa fàbrica arquitectònica que el mur UE 1008.

Així doncs, apareixen diverses fosses de planta circular que, sense disposar-se de manera mètrica o ordenada, s'estenen per tota l'habitació anomenada, a ambdós costats de la zona de premsat, a més de situar-se també al nord-oest del mur UE 1008, factor que ens està parlant de l'existència d'una segona crugia cap a aquell sector, atès el caràcter de protecció que devia imperar cap als productes agrícoles.

Aleshores, podem observar les fosses que allotjarien les *dolia*, representades per les UU EE 1033, 1035, 1037, 1042, 1044, 1048, 1050, 1052, 1054, 1056, 1058, 1061, i 1063, amb els seus estrats de farcit, compostos per les UU EE 1034 (fitxa 48), 1036 (fitxa 49), 1038 (fitxa 50), 1043 (fitxa 53), 1045 (fitxa 54), 1049 (fitxa 58), 1051 (fitxa 59), 1053 (fitxa 60), 1055 (fitxa 61), 1057 (fitxa 62), 1059 (sense fitxa), 1062 (fitxa 64) i 1064 (fitxa 65), respectivament.

De l'anàlisi de tota la sèrie de farcits que rebleixen els orificis de fixació del contenidors *dolia*, podem determinar que la major part donen dades cronològiques que ens situen dins de l'ample període del segle I de l'Era, com són les UU EE 1036 i 1062. Altres ens donen dates més concretes, a partir de la meitat del segle I dC o contexts de la dinastia Flàvia, gràcies a la presència de formes de la sigil·lata gè·lica (Ritterling 8; fitxa 61) i hispànica (Dragendorff 18; fitxes 48 i 54), com són les UU EE 1034, 1038, 1045, 1051 i 1064. Importants són els farcits UU EE 1043 i 1055, on la presència de materials com la ceràmica africana de cuina (Hayes 23B i Hayes 196) allarguen la cronologia de l'abandonament del conjunt de sitges fins a la meitat del segle II dC.

Un únic exemplar de possible plat Hayes 99 (fitxa 62) donaria la tònica dins d'un univers regit per la gran quantitat de fragments de material de construcció, d'*opus signinum*, de *dolia*, d'àmfores Dressel 2/4, d'alguna àmfora Haltern 70 i Beltran II, de ceràmica comuna ibèrica, de ceràmica comuna romana, ceràmica de cuina i de vidre, entre d'altres.

3.4. El nivell d'abandonament

El nivell d'abandonament (figura 12) del jaciment en qüestió, UE 1016 (fitxa 35), es caracteritza per la gran quantitat de materials de construcció, amb predomini de les tègules i els ímbrices, de la ceràmica d'emmagatzematge provinent dels *dolia* (amb un exemplar de grafit que indicaria una capacitat), una gran quantitat d'àmfores locals Dressel 2/4, ceràmica comuna romana, escassos exemples de campaniana B calena i de sigil·lata itàlica i gàl·lica (amb un segell del terrisser *Damonvs* (làmina VIII, fig. 5), situat cronològicament entre Claudi i Neró), i amb major presència de la sigil·lata hispànica (plat Dragendorff 18, copa Dragendorff 27 i bol hemisfèric Dragendorff 29) enfront de la ceràmica africana de cuina (cassola Hayes 23B).

No falten formes africanes de sigil·lata A, com la Hayes 8 (fitxa 73; làmina VIII, fig. 4), situables cronològicament entre l'any 80 i la segona meitat del segle II dC, i peces producte de la contaminació estratigràfica com el plat Hayes 103a (fitxa 16; làmina VIII, fig. 6).

Pel que fa al grafit sobre *dolium*, es tracta d'un numeral, XXIIIS, situat en una zona de la paret, no al llavi, factor que ens podria indicar la presència del contenidor sobre una plataforma, sobre el mateix pis o soterrat a mitja altura, en comptes d'estar la seua major part dins d'una fossa. Diverses són les teories respecte a l'explicació d'aquests numerals, ja que tenen una relació amb la capacitat del contenidor, així com amb el procés de producció de l'envàs i la seua utilització per a l'emmagatzematge, o la relació numèrica del *dolium* amb altres *dolia* a l'interior de l'habitació on es trobaven ordenats (Garcia-Gelabert 2005, 45). Sembla que allò més comú seria que feren referència a la capacitat del *dolium*, com així ho demostren diversos exemples localitzats a vil·les de la zona catalana (Artigues 2005, 116).

Un aspecte important és el de la major presència del contenidor vinari Dressel 2/4 respecte a l'oleari Oliva 3, cosa que es podria explicar pel caràcter d'autoabastiment d'oli per part de la vil·la i de les vil·les dels voltants mitjançant contenidors més petits o perennes.

Dins d'aquesta UE d'abandonament es va trobar una inscripció funerària romana que els titulars de l'excavació situen al segle II dC. Es tracta d'un bloc de pedra calcària local, arrodonida en la part superior i amb un estat de conservació molt bo. El text ACILIA·L·LIB·MODESTA·AN·XVIII·H·S·E·P·P ens parla d'una dona, la qual havia assolit la condició de lliberta (Corell 1999, 291 i 292), que morí a l'edat de dinou anys, i que hauria format part, segurament, del component humà adscrit al complex industrial del *torcularium*.

4

UN EXEMPLE DE CENTRE TERRISSER ALTIMPERIAL ROMÀ. EL SOLAR N. 15 DEL CARRER SANTÍSSIM CRIST D'OLIVA

Durant l'any 1975 les arqueòlogues Carmen Aranegui i Rosa Enguix varen efectuar una excavació al solar 7 del carrer Mestre Chapí, just enfront del nostre solar d'estudi. Aquesta intervenció (Enguix i Aranegui 1977, 12; Burguera 1989, 1) va permetre documentar una escombrera, constituïda preferentment per rebutjos d'àmfores del tipus Dressel 2/4 i Oliva 3, que formava part d'una terrisseria romana datada, en principi, en el segle I dC.

Aquesta troballa va suposar que es pogueren dur a terme, amb moltes dificultats, diversos treballs arqueològics quan, durant l'any 1988, es va procedir al desmantellament de l'antic cinema *Savoy*, situat al solar 15 del carrer Santíssim Crist. Allò que es va detectar, en un primer lloc, va ser la continuació de part del jaciment que anys arrere ja es va veure al solar veí.

Per a determinar l'existència de restes o no, l'arqueòleg titular, Vicent Burguera, actual arqueòleg municipal de la ciutat d'Oliva, va plantejar la realització d'una sèrie de sondejos, anomenats amb les sigles A, B, C i D, amb els quals es va dividir el solar en zones per tal de visualitzar en una primera instància l'àrea de dispersió de les restes. Per això, quan analitzem la problemàtica del jaciment, a partir de diverses fitxes de cada unitat estratigràfica, normalment hi haurà diverses UU EE que són la mateixa però que es troben en diversos sectors, atès el mètode d'excavació que es va portar endavant. En total, el solar ocupava 450 metres quadrats amb una seqüència estratigràfica d'un metre de potència de mitjana (Burguera 1989, 2 i 3).

5

ANÀLISI ESTRATIGRÀFICA I ESTRUCTURAL DE LA TERRISSERIA D'OLIVA

L'arqueòleg titular de l'excavació va determinar, en el seu informe preliminar, l'existència de tres períodes o fases cronològiques que giren al voltant dels tres primers quarts del segle I de l'Era, indicant-hi una possible perduració del jaciment sense arribar al segle II dC. L'inici de la seqüència estratigràfica tindria lloc al voltant del canvi d'Era. (Burguera 1989, 4). Nosaltres trobem encertat el discurs expositiu de Burguera, encara que analitzarem en profunditat el registre ceràmic del jaciment per tal de comprovar l'espectre cronològic defès.

5.1. *Període I*

Abans de la instal·lació del complex terrisser sembla que el solar d'estudi va viure un episodi de caràcter indeterminat durant el primer segle abans de Crist. Així ho testimonien els estrats UU EE 72 i 73, previs a la construcció de les dependències i paviments adscrits a aquestes. A falta de veure per nosaltres el material, Burguera confirma la presència, en aquests estrats, de materials exclusivament ibèrics sense poder dir-ne res més (Burguera 1989, 8).

Encara que pendent de confirmar-se, amb les degudes excavacions arqueològiques als solars veïns, podríem estar parlant d'un possible assentament, de característiques petites, on la població indígena s'hauria instal·lat al pla des dels poblats en altura durant el segle I aC. Això ens pot donar a entendre la troballa en els nivells inferiors del jaciment, com és la UE 51 (fitxes 176 i 177), de ceràmica d'importació com la campaniana B de Cales, la qual, sense formes definides, ens dóna una cronologia situada entre l'últim quart del segle II aC i els anys 40-20 abans de l'Era. Al mateix temps, no falta la ceràmica ibèrica en estrats de preparació de la fase inicial romana, com és la UE 40/42 (fitxa 174).

Després d'aquest episodi boirós observem clarament la primera fase d'activitat ja culturalment romana (figura 13). És el moment en què apareixen diversos espais o ambients, delimitats per murs de doble parament de pedres travades amb argila, localitzats al voltant d'una estructura de combustió o forn.

Així doncs, es presenta un forn, la UE 30, de planta quadrada amb 4,5 metres de costat, el qual conserva pràcticament tota la graella amb els orificis de ventilació i l'arrencament de les parets del *laboratorium* o cambra de cocció. L'estructura pròpia del forn es presentava acotxada o delimitada per un parament d'atovons sense coure, la UE 36, que la rodejava pels quatre costats a excepció de la zona on el *praefurnium*, o camí d'accés al forn, s'unia a la cambra de combustió. Un arc de mig punt, format per dovelles de grans atovons i fragments ceràmics, donava accés a aquesta última cambra (Burguera 1989, 7). A la terrisseria de l'Almadrava (els Poblets), els forns del segle III dC responen a la mateixa fàbrica arquitectònica, encara que amb una planta rectangular (Gisbert 1999, 71).

Una estructura quadrangular, formada pels murs UU EE 31, 33 i 34, amb uns paraments de filades de pedra calcària desbastada de gran modulació, amb algun carreu irregular, i travades amb argila i ascles, s'adossava al forn, formant així un espai avançat al forn o *praefurnium*. Aquest espai no s'adequa a la norma que es presenta a la major part dels forns, amb rampes d'accés i no amb un espai tant quadrat i amb una fàbrica arquitectònica tan especial. És interessant i important la diferència d'amplada respecte als murs que delimiten els ambients X, XI i XII del taller, factor que indica la seua funcionalitat com a marge de contenció dels estrats, ja que l'estructura es presenta treballada sobre l'estrat geològic i està en una cota inferior a les diverses estances, a més de la contínua pressió de pas per tal de portar llenya al forn, per exemple. És a dir, un espai molt transitat que devia presentar una bona factura per tal d'assegurar-ne la duració en el temps.

Al mateix temps que es basteix el forn, es col·loquen una sèrie d'estances al costat est que tenen una clara vinculació amb la fabricació d'àmfores, i no com a lloc d'habitació, atesa la proximitat de la calor i dels fums emanats per l'activitat terrissera. El mur UE 65 es disposa paral·lel al mur que tanca el *praefurnium* per l'est, UE 34, formant l'ambient X. El mur UE 66 es disposa transversal al mur UE 65, dividint l'espai en dos ambients, l'XI (sud) i el XII (nord). Aquests, segurament, haurien funcionat com àrees de fabricació (manufactura, assecat previ a la cocció, etc.) i emmagatzematge dels productes ceràmics (Revilla 1995, 24 i 30).

Els ambients XI i XII presenten unes preparacions, les UU EE 70 i 71, respectivament, que es disposen sobre els estrats primigenis amb ceràmica ibèrica i per davall del paviment de morter UE 68 i d'un altre no conservat. L'ambient X presenta un nivell de preparació de paviment —la UE 40 (fitxa 167; làmina XLVI) amb materials datats entre el període d'August i el segle II, com és una copa Dragendorff 27 de sigil·lata gàl·lica— sobre el qual descansen dos paviments.

Un primer paviment és la UE 39/50. Aquest, situat al sector B, està format per un llit de pedra calcària de mitjanes dimensions i petits còdols travat amb terra i molts fragments ceràmics, especialment àmfores, formant així una massa compacta i dura que a mesura que es dirigeix cap el sector C es fon amb el paviment, de terra compacta i de coloració groga i grisa, UE 41 (Burguera 1989, 5). Aquesta diferenciació entre tipus de paviments es podria deure a una divisió de l'espai que no ha pogut ser apreciada durant l'excavació i que podria respondre a funcionalitats distintes com, per exemple, que el paviment UE 41 estiguera vinculat realment a l'ambient X, mentre que el paviment UE 39/50 es presentara adscrit al forn, atesa la seua peculiar fàbrica, aparentment més resistent de cara a suportar els treballs de pas cap al forn.

Pel que fa a la datació del bastiment del forn i de les estances adscrites, l'anàlisi del registre ceràmic del nivell de preparació dels paviments i dels paviments mateix, les UU EE 40 i 41 (fitxes 167, 169, 170, 171, 172 i 173; làmines XLVII i XLVIII), permeten determinar una datació cronològica adscrita entre l'any 40 i el 90 dC, basada en la presència de formes de la sigil·lata gèl·lica com la copa Dragendorff 24/25 i el plat Dragendorff 15/17 (làmina XLVIII, fig. 1). No hi falten formes primerenques, del període augusteu i dels anys 20-35 dC com són les copes Dragendorff 27 i Ritterling 5 (làmina XLVIII, fig. 3; Gisbert 1980, 214), respectivament. També fan acte de presència la ceràmica comuna i de cuina, en forma d'olles, conques i grans contenidors.

El repertori ceràmic del Tossalet de les Mondes (Pego) presenta una sèrie de formes de la sigil·lata gèl·lica, representades per la primerenca copa Ritterling 5, les formes Dragendorff 15/17, 24/25, 27, 29 i 30, les quals juntament amb la falta de peces de la sigil·lata hispànica i sigil·lata africana A, situarien el final de la vida d'aquest jaciment en el segon terç del segle I dC (Gisbert 1980, 214, 216, 218 i 228), moment d'inici i auge de l'exportació vinària comarcal amb la consegüent producció amfòrica a les terrisseries, entre les quals la d'Oliva.

L'inici de l'activitat terrissera d'Oliva estaria localitzat abans del començament del regnat de l'emperador Claudi (40 dC), període en el qual s'inicia l'exportació dels excedents agrícoles de l'hinterland de *Dianium*.

5.2. Període II

Aquest període es caracteritza per diversos canvis que ens indiquen una certa evolució del complex terrisser (figura 13). Burguera, encertadament, l'ha interpretat com un moment

de transició, perquè realment s'hi observa la creació de noves unitats estratigràfiques però aquestes no tallen radicalment amb les estructures anteriors, sinó que l'activitat terrissera continua.

És el moment en què el forn UE 30 s'abandona parcialment, tal com es veu amb la conservació de part de la càrrega ceràmica (UE 28.2) (UE 28.1; fitxa 161; làmina XLV) que es va dipositar sobre la graella del *laboratorium* durant l'última cocció, la qual va eixir fallida. Així ho indiquen la sèrie de fragments d'àmfores sense coure. Una fallida que va provocar l'abandonament i la inutilització del forn, però no així de l'espai format pels murs UU EE 31, 33 i 34, el qual es va convertir en una zona d'abocaments o femer (UE 7; fitxes 127, 128 i 129), durant aquest període, amb restes de rebutjos de cocció, predomini d'àmfores, d'escòria i cendra, entre altres. També podem veure com els murs que defineixen aquest espai van ser en part espoliats per tal d'aprofitar-ne la matèria primera en altres construccions (Burguera 1989, 9).

Al mateix temps que es produeix el rebuig del forn UE 30 veiem un episodi d'anivellament del terreny amb la deposició d'un llit de cendres i abundant material arqueològic, les UU EE 16/19, 20, 22 i 25/26, el qual es disposa per damunt dels paviments del període I i per davall del paviment del moment, la UE 21 (fitxa 145; làmina XXXI), realitzat aquest últim amb morter. Aquestes unitats estratigràfiques es caracteritzen per presentar una gran quantitat i diversitat de materials, com són els objectes de ferro (claus), bronze (possibles anells) i vidre (fitxes 144, 146 i 158), ceràmica de parets fines (fitxes 154 i 155), tapadores d'àmfores (fitxa 153), ceràmica ibèrica (fitxa 152; làmina XXX, fig. 3 i 4) i ceràmica comuna (fitxa 151).

No falten les UU EE que presenten molts fragments de diverses formes definides de la sigil·lata gàl·lica, amb el predomini de la producció dels tallers del grup de la Graufesenque o sigil·lata sud-gàl·lica. Així doncs, de l'anàlisi del registre ceràmic (fitxes 143, 145, 146, 151, 156, 157, 159 i 160) observem la presència dels plats Dragendorff 15/17 (làmines XXVI, fig. 5; XXVII, fig. 1; XXX, fig. 1; XXXIX, fig. 1), 17B (làmina XXIX, fig. 3 i 4) i 18 (làmines XXXVII, fig. 2 i 3; XXXVIII, fig. 1 i 2), de les copes Dragendorff 22, 24/25 (làmines XXVII, fig. 2; i XLIII, fig. 1), 27 (làmina XXXIX, fig. 2, 3 i 4), 35 (làmina XL, fig. 1), 30, Ritterling 5 (làmina XXVII, fig. 4) i Ritterling 8 (làmines XXVII, fig. 3; i XXXI, fig. 4), i de formes no comunes com la Ludow TS (làmina XXIX, fig. 1). No hi falten formes de la sigil·lata itàlica, producció aretina, com sis fragments indeterminats (làmines XXIII, fig. 3; i XXXVII, fig. 1), una vora de la copa Conspectus 36 o Ritterling

8 (fitxa 156), una altra de la copa Conspectus 34 o Dragendorff 24/25 i una altra de la copa Conspectus 37 o Pucci XXXV (fitxa 143; làmina XXVI, fig. 1), a més de la producció tardoitàlica, amb el segell del terrisser *Camvrius* (fitxa 175; làmina XLIX, fig. 1), datat entre l'any 30 i 70 dC (Oxé, Comfort i Kenrich 2000, 173 i 174).

Aquesta producció de sigil·lata itàlica es quasi residual, si la comparem amb la major quantitat de fragments i formes definides als primers assentaments pròpiament romans del territori de *Dianium*, la Muntanyeta de Sant Miquel i del Tossalet de les Mondes (Gisbert 1980, 211 i 229).

És important destacar l'escassa presència de materials africans, com la cassola Hayes 23A i el plat-tapadora Hayes 196 (fitxa 156; làmina XLII, fig. 1 i 2), la qual cosa, amb la no presència de formes tardanes o avançades de la sigil·lata gal·lica, com el bols hemisfèrics Dragendorff 29 i Dragendorff 37, o la no existència de formes de la sigil·lata hispànica, ens remetria a un moment situat cap a la meitat del segle i dC.

En aquest període fa acte de presència una altra estructura, la UE 38. Situada al tall sud del sector B i del jaciment. Es tracta d'una sèrie d'àmfores vinàries, de la forma Dressel 2/4, col·locades cap per avall i alineades unes amb les altres, les quals estan adscrites al paviment UE 21 i presenten una funcionalitat difícil de determinar, potser una cubeta inicial de decantació o una organitzada escombrera (Burguera 1989, 9 i 10). En aquesta estructura es varen trobar diversos dels segells sobre àmfora estudiats per J.A. Gisbert, els quals estan absents de la producció inicial del taller, localitzada cronològicament entre els anys 40 i 50 dC, datant-se els estrats a les dècades dels anys 50 i 60 dC (Gisbert 1998, 392).

5.3. *Període III*

Aquest període torna a demostrar una activitat dinàmica al si de la terrisseria, amb l'aparició d'estructures noves en forma de murs i de forns (figura 14).

Així doncs, veiem murs de fisonomia diversa, uns en línia recta (UU EE 8 i 10) i d'altres amb pronunciada i lleugera curvatura (UU EE. 9 i 11; làmines XXIII, fig. 3, i XXIV, fig. 1, 2 i 3) els quals no arriben a definir cap espai concret, en forma d'una planta regular, però sí que s'adscriuen funcionalment al treball de la fabricació de contenidors ceràmics.

En aquest moment es produeix l'estructuració de la terrisseria amb la creació de tota una sèrie d'unitats estratigràfiques (UU EE 3, 4, 5, 6, 12, 15, 23 i 24) que se situen per

damunt del nivell anterior per tal de servir de preparació per aquest període o fase del complex terrisser. Açò s'acompanya de l'establiment de tres forns, dos dels quals es disposen en bateria, amb una orientació similar cap al nord-est.

El primer forn, la UE 18, és de petites dimensions, afectat pels treballs de prospecció, no conserva la graella ni les arcades, ni tan sols es pot dir que siga part del *prae-furnium* o de la cambra de combustió (Burguera 1989, 12). En la seua construcció es varen emprar materials ceràmics com motlles amb representacions figurades, i presenta al fons restes de cendres provinents de la seua activitat.

Al seu costat oest, en posició de bateria, es col·loca el forn UE 13, el qual, amb unes dimensions de 5,5 metres de llarg per 2 metres d'amplada, es caracteritza per presentar un *prae-furnium* i una cambra de combustió perfectament delimitats, amb els arrancaments dels arcs que sostenien la graella desapareguda (Burguera 1989, 12). L'excavació arqueològica va detectar com aquest forn va perdre la seua funcionalitat inicial, la cocció ceràmica, per tal d'utilitzar la cambra de combustió com a cubeta de decantació d'argila, mitjançant la impermeabilització de l'espai amb elements com materials de construcció –tipus *tegulae*– i argila, tal com ens indica la presència de materials de sedimentació com són arenes i impureses (Burguera 1989, 13).

El tercer i últim forn és la UE 67, el qual presenta, en comparació als altres, una major entitat i solidesa. Encara que es conservava parcialment, amb una planta quadrada i sense graella, destaca la presència d'uns tres grans arcs d'atovons situats dins de les parets de la cambra de combustió o *laboratorium*, així com l'arcada de pas del *prae-furnium* a l'interior de la cambra de foc, enderrocada dins del primer espai. Aquesta estructura de combustió es presentava farcida per la UE 55, formada per una gran quantitat de material de construcció i de ceràmica comuna enfront de les àmfores (Burguera 1989, 14).

Existeixen exemples de forns gals enfonsats durant el procés de cocció, els quals presentaven una càrrega mixta d'àmfores i ceràmiques comunes, ja que aquestes últimes eren aprofitades per tal d'omplir els espais i completar la major capacitat de la cambra de cocció o laboratori (Revilla 1995, 32). Les restes de peces crues de ceràmica comuna i de cuina a l'escombrera detectada l'any 1977 (Enguix i Aranegui 1997, 14) serien indicatives d'aquesta producció secundària de la terrisseria, car la càrrega principal seria l'amfòrica, tal com palesen les 531 àmfores (de les quals 213 són del tipus Oliva 3) comptabilitzades per les arqueòlogues directores (Enguix i Aranegui 1977, 17).

La producció dels materials de construcció era freqüent dins del repertori de les terrisseries per tal com formaven part de les cobertes dels edificis, dels paviments, dels revestiments i de les superfícies dels murs, entre altres (Revilla 1995, 89). La major part de la demanda d'aquests materials anava a càrrec dels tallers locals, com així ho indiquen les estampilles o segells (Rico 1995, 199 i 213), en direcció al potent mercat que significava la ciutat.

Pel que fa a la datació cronològica del període, els murs UU EE 8 i 11 (fitxes 130 i 131), presenten materials que ens situen entre el regnat de Claudi i el de Domicià, sense poder aprofundir-hi més. És, però, amb l'anàlisi de les UU EE 3, 4, 5, 6, 12, 14, 15, 23, 24 i 32 (fitxes 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 147, 148, 149, 150, 162, 163, 164, 165 i 166) com ens adonem de la gran abundància de formes de la sigil·lata gèl·lica que són les mateixes presents en el període anterior, com els plats Dragendorff 15/17 (làmina XLIV, fig. 4), 17 (làmina XXXII, fig. 4) i 18 (làmines XXII, fig. 2; XXV, fig. 3; XXXII, fig. 1, 2 i 3; XXXIII, fig. 3), les copes Ritterling 5 (làmina XXV, fig. 1), 8 (làmina XLIV, fig. 2) i 9 (làmina XXXIV, fig. 1, 2 i 3), Dragendorff 22, 24/25 (làmines XXII, fig. 1; XXXV, fig. 1; i XLIV, fig. 3), 27 (làmines XXIII, fig. 1; i XXXV, fig. 2, 3 i 4), 30 i 31, i els bols hemisfèrics Dragendorff 29 (làmines XXII, fig. 3; XXXVI, fig. 1; i XLIV, fig. 1) i 29/37.

Totes aquestes formes ens proporcionen un espectre cronològic ample, localitzat entre el regnat de Claudi i el de Domicià. La definició cronològica encertada del context ens la donarà la visualització d'una sèrie d'estrats els quals presenten un conjunt material que segueix la tònica anterior, però amb particularitats en forma de produccions ceràmiques noves i de datacions concretes en forma de segells.

Així doncs, la presència de la copa Dragendorff 35 de la sigil·lata gèl·lica (fitxa 147) ens donaria una data compresa entre l'any 60 i el 100 dC. El segell OF CAMI (fitxa 113), del terrisser de la Graufesenque o de Lezoux *Camivs*, ens situa en el període de la dinastia Flàvia. La presència de material ceràmic africà, com la sigil·lata africana A (fitxa 123) i la ceràmica africana de cuina, amb les formes més primerenques com les cassoles Hayes 194 (fitxa 122; làmina XXIII, fig. 2) i Hayes 23A (fitxes 115 i 162), ens remetent als anys 80-100 dC, potser als inicis del segle II dC. És, però, l'escassetat del material africà, així com també l'escassetat de presència de formes del període flavi –copes Ritterling 8 (fitxa 93) i Dragendorff 24/25 (fitxa 101), i plat Dragendorff 18 (fitxa 105)– la sigil·lata de producció hispànica (fitxa 162), ens situaria aquest període dins de la dinastia Flàvia, potser als seus inicis com indica Burguera (Burguera 1989, 15).

Indicativa és l'aparició, en el nivell superficial del jaciment (làmines IX i X), de formes primerenques de la ceràmica africana de cuina (Hayes 23 i Hayes196: primera meitat segle II dC; fitxa 93) i de la sigil·lata africana A (plat Hayes 3: 60-meitat segle II dC; fitxa 93), a més del segell d'un terrisser gàl·lic, *Capellianvs* o potser *Capello-Capellivs*, els dos del taller de Lezoux i datats ambdós en la primera meitat del segle II dC. En canvi, a les primeres unitats estratigràfiques, la 1 i la 2 (làmines XI fins a la XXI inclusivament), es condensa la major part del repertori ceràmic present a la resta d'estratigrafia de la terrisseria d'Oliva, i presenta formes de la sigil·lata itàlica amb segell (làmina XVI, fig. 1), fonts d'engalba roja pompeiana (làmina XIV, fig. 1), alguna peça de ceràmica de cuina africana (làmina XIX, fig. 3) i de sigil·lata africana A (làmina XXI, fig. 3), i una gran quantitat de peces de la sigil·lata gàl·lica amb les formes Ritterling 5 (làmines XIV, fig. 3; XX, fig. 2), Ritterling 8 (làmina XX, fig. 1), Dragendorff 24/25 (làmines XI, fig. 2; XVI, fig. 4; XVII, fig. 1; XX, fig. 3), Dragendorff 27 (làmines XI, fig. 3; XVII, fig. 2, 3 i 4; XVIII, fig. 1 i 2), Dragendorff 30 (làmina XII, fig. 2), Dragendorff 36 (làmina XIII, fig. 3), Dragendorff 15/17 (làmina XV, fig. 3), Dragendorff 17 (làmina XIV, fig. 2), Dragendorff 18 (làmines XII, fig. 1; XIII, fig. 2; XXI, fig. 1 i 2), Dragendorff 29 (làmina XIII, fig. 1 i 4), bols indeterminats amb o sense segell (làmines XI, fig. 1; XVI, fig. 1 i 3), bols hemisfèrics indeterminats (làmines XVIII, fig. 3 i 4; XIX, fig. 1 i 2), i plats indeterminats (làmines XIV, fig. 4; XV, fig. 1 i 2).

6

EL CAMÍ VELL DE XÀTIVA. LA VIL·LA DE LA SORT (RÒTOVA)

A causa de les obres de construcció de l'autovia del Morquí, que uneix les terres de la Safor amb la zona de l'interior, es va poder excavar l'anomenada vil·la romana de la Sort, atès que les restes arqueològiques de la qual s'havien detectat ja feia anys per part d'estudiosos de la comarca (Gorges 1979, 424). La vil·la, però, va ser intervinguda en només una part, perquè la resta del jaciment es presenta per davall de l'actual tram de l'autovia i pels terrenys que avui donen accés a la localitat de Ròtova des de Gandia. Situada en el terme municipal de Ròtova, s'emplaça al costat mateix de l'antic camí Vell de Xàtiva, via de comunicació important que, almenys, des de l'època antiga ibèrica servia de corredor de persones i béns des de l'interior a la costa i viceversa.

No es coneixen restes romanes detectades en el seu terme, però sí, en canvi, al terme veí d'Alfauir, on la vil·la de la Daia, situada sobre un petit promontori i molt a prop del nostre jaciment, presenta un assentament ibèric tardà i romà, amb materials que situen l'activitat romana entre el regnat de Claudi i el dels Flavis (fitxes d'inventari de jaciments de la Conselleria de Cultura, Educació i Esport).

7

ANÀLISI ESTRATIGRÀFICA DE LA VIL·LA DE LA SORT

Els treballs d'excavació del jaciment es varen portar a terme des de març fins a octubre de 2004 per part del tàndem format pels arqueòlegs Manuela Raga Rubio i Francisco J. Perua Barceló. Aquests treballs van traure a la llum un sector o part d'una vil·la que encara conserva una gran part de la seua extensió sota els bancals de tarongers propers i en el polígon industrial que fita amb la localitat. Dins d'aquest últim, l'estiu de 2006 es va realitzar una campanya d'excavació arqueològica per part de la Diputació de València, situada al nord de la d'estudi, i en va resultar l'exhumació o determinació d'una part de la vil·la, amb una sèrie d'estances o habitacions al voltant d'un pati central. Aquestes estances presentaven uns murs de bona factura, amb doble parament de carreus petits carejats només a l'exterior, amb accessos ben definits i esquadrats, tal com veiem en altres vil·les com la de Catarroja (Garcia-Gelabert 2005, 44). Hi havia estances de planta quadrada, la majoria, i algunes de planta rectangular, amb presència de materials de construcció, tègules, formant part de la seua estratigrafia. A més a més, no faltaven restes de bases i fusts de columnes, les quals formarien part del peristil del pati.

La intervenció de l'any 2004 va estar en part afectada prèviament pels treballs de construcció de l'autovia. Però a pesar d'això es va poder obtenir una sèrie d'estances en planta (figura 15) amb materials arqueològics interessants pel que fa a l'arqueologia romana de la comarca.

La titular de l'excavació ens parla de l'existència de dues fases romanes detectades al jaciment, les quals es desenvoluparien en un període curt i tot seguit en el temps. Prèviament, ens parla de la probable existència de restes constructives d'època tardoibèrica, com és el mur UE 1013 (Raga 2004b, 24), basant-se en la seua fàbrica arquitectònica, diferent

dels murs romans, en la presència de restes ceràmiques ibèriques (UU EE 2029, 3001 i 1001; làmina L, fig. 1, 2 i 3), i una peça de vernís negre àtic (UE 2030; fitxa 205; làmina L, fig. 4), en diversos estrats.

Així mateix, no falten exemples de ceràmiques d'importació d'època tardorepublicana, com és la ceràmica d'engalba roja pompeiana (UU EE 1014, 2024; fitxes 184 i 201) i l'àmfora Dressel 1C (UE 2024; fitxa 201). Aquesta escassetesa de materials, així com els de la cultura ibèrica, no indica la presència de cap assentament indígena ni iberoromà. Les restes estarien relacionades amb el camí de Xàtiva, per tal com era una zona de pas i de comunicació freqüentada, a més de la presència propera del jaciment iberoromà de la Daia.

7.1. Primera fase

La primera fase del jaciment seria la del bastiment de l'estructura UE 2023 o forn de calç (figura 15). Realitzat sobre el tap o margues blanques, presentava una espècie de banquet interior i un orifici, delimitat per un arc de mig punt d'atovons, en el costat sud-oest, enfrontat a allò que la titular ha considerat el *praefurnium* o camí d'accés al forn (Raga 2004b, 25). Raga pensa que aquest forn es va bastir per tal d'obtenir la calç necessària per a construir els murs de la vil·la, els quals presenten la seua fàbrica arquitectònica basada en carreus petits travats amb morter i calç. L'autora parteix del fet que, en un moment inicial, la gran quantitat de cendra produïda amb el treball del forn es va anar abocant sobre la superfície geològica o tap UE 1031, on no existia cap estructura prèvia, formant l'estrat UE 2030-2034 (fitxes 205 i 207).

Immediatament, al cap d'un temps no especificat però curt, que seria la segona fase de la seqüència de Manuela Raga, es varen bastir una sèrie de murs el quals delimitaven estances de planta quadrada i rectangular, de diverses dimensions (figura 15). Els murs presentaven una fàbrica similar, a més d'estar tots descansant sobre l'estrat geològic.

Anomenarem espais a les diverses estances, numerant-les amb números romans, i realitzarem una explicació coherent i fàcil de seguir pel lector, per tal d'explicar el recorregut o circuit termal detectat a la Sort.

7.2. Segona fase

Com ja hem dit, és en aquest moment quan es basteixen els murs o paraments que delimiten els diferents espais que integren un conjunt o complex termal tal com demostren certs aspectes característics d'aquests edificis.

Un factor important per a determinar la funcionalitat d'aquest sector de la vil·la ha estat la detecció, dins de les diverses habitacions o ambients, d'una sèrie d'elements constructius propis d'un tipus d'edifici de la cultura romana. Estem parlant dels edificis termals de caràcter rural o *balnea*.

Farem una descripció de les diverses estances com si fórem un d'aquells banyistes que realitzaren, ara fa uns 1900 anys, aquest circuit termal en un dels pocs balnearis d'època romana de la comarca.

De l'anàlisi complicada de la planimetria, (recordem que una part del recinte va ser arrasada pels treballs de l'autovia), i a base de consultar la bibliografia pertinent amb la visualització dels exemples presents a la província romana de la Tarraconense, hem pogut discernir un model de complex termal per a la vil·la de la Sort.

En primer lloc, sembla que el banyista accediria a l'edifici per una mena de corredor (figura 15) que podria estar en relació directa amb les restes exhumades el 2006 al nord del solar, en línia i a escassos 100-150 metres del nostre solar d'estudi. Emmarcat pels murs UU EE 2006 i 2007, aquest corredor presentava un accés delimitat per dos carreus, les UU EE 2008 i 2009, que donava pas a una habitació de planta rectangular, l'espai I, de la qual a penes s'ha conservat alguna cosa, que pensem que es tractaria del vestíbul o *vestibulum*. Aquesta estança, empisada amb un pis d'*opus signinum*, la UE 2010, era una habitació prèvia a l'anomenat *apodyterium*.

La construcció o col·locació d'un vestíbul com a primera habitació del circuit termal no era una cosa molt habitual a les termes tarraconenses, però existeixen exemples com els jaciments de Pago de Tejada (Quintanilla de la Cueva, Palència), La Sinagoga (Sádaba, Saragossa) i Les Termes Inferiors dels Munts (Altafulla, Tarragona) (García Entero 2001, 328). És en aquesta última vil·la on veiem un corredor o galeria que comunica el sector privat o d'habitacions, al voltant d'un pati, amb el sector on es van bastir els banys o termes de la vil·la (figura 8), model al qual es podia semblar en part el de la Sort.

L'estudi del registre ceràmic d'aquesta zona del complex termal es data dins dels segles I i II dC, basant-se en les úniques formes ceràmiques definides: les àmfores Dressel 2/4 (fitxa 214; làmina LXXI, fig. 1, 2 i 3).

Des d'aquest vestíbul s'accedia a l'espai II o *apodyterium* (figura 15), ambient de planta rectangular del qual només es conservaven els murs UU EE 1002 i 3004, amb presència d'un estrat de farcit, la UE 3002 (fitxa 218; làmines LVII, fig. 3; i LXV, fig. 3) que es

data a la segona meitat del segle I dC, encara que segurament s'hauria d'avançar la data fins a la primera meitat del segle II dC. Aquesta habitació era la sala on el banyista es despullava de la roba i la dipositava bé en nínxols, fornícules o prestatgeries col·locades en els paraments de l'estança, o bé en bancs correguts adossats a les parets (García Entero 2001, 316), elements que no s'han detectat atesa l'escassa cota conservada.

De vegades, la pròpia limitació d'espai i el desig de simplicitat feia que aquestes *apodyteria* compartiren espai amb la sala anomenada *tepidarium* o amb la sala dita *frigidarium* (García Entero 2001, 316), cas que no ocorre ací ja que aquests ambients es presenten individualitzats i independents de la resta.

Aleshores, des d'aquesta sala o espai II la persona passava al tercer espai, el *frigidarium* o sala freda (figura 15), situada al sud de l'anterior i amb una planta de forma rectangular, i transversal a la de l'*apodyterium*, delimitada pels murs UU EE 3004, 1020, 1028 i 3006.

En aquesta habitació s'iniciava realment, i finalitzava també, el recorregut balneari del banyista, amb banys d'aigua freda que tonificaven el seu cos després de la realització d'exercicis gimnàstics o després del pas per les sales calentes de les termes. Era la sala que presentava, normalment, una major superfície que la resta d'ambients, tal com es demostra també en la planimetria de la vil·la de la Sort (figura 15), i constituïa el centre arquitectònic i ornamental dels banys o *balnea* (García Entero 2001, 317), factor del qual parlarem un poc mes avant.

Situada a l'oest d'aquesta habitació, i formant-ne part, es localitza un espai de planta rectangular, el IV, delimitat pels murs UU EE 3006, 3007, 3008 i 3009, de petites dimensions respecte a la resta d'estances, situat transversalment a l'espai III i paral·lel a l'espai II. Es tracta de la piscina on la persona es submergia en aigua freda, la qual, encara que no es conserva, devia estar recoberta de morter hidràulic amb les cantoneres reforçades mitjançant motlures de quart de cercle per tal d'assegurar l'estanquitat de la piscina, i amb presència d'una escala col·locada en un dels seus costats (García Entero 2001, 320).

Pel que fa a l'estratigrafia de la sala, només presentava l'existència d'un estrat de preparació de paviment o UE 1030. Per davall d'aquest discorria la canal UE 1011, una infraestructura realitzada mitjançant dos paraments paral·lels de pedres travades amb morter de calç, amb una amplada interior de 40 cm, una longitud de 12,10 metres i sense presència de tapadores en aquest tram des d'antic, i que presentava dos punts de captació d'aigües

els quals drenarien les habitacions o espais situats als laterals nord i sud de la sala (Raga 2004b, 6). D'aquest aspecte tornarem a parlar més avant.

El següent pas en el circuit termal era l'entrada al *tepidarium* o sala temperada. Aquesta, representada per l'espai V (figura 15), se situava a l'est de l'*apodyterium*, i es caracteritza per presentar una planta quadrangular delimitada pels murs UU EE 1002, 1003, 1005 i 3005. Era una estança en la qual la persona devia aclimatar-se a la diferència de temperatura entre la sala freda o *frigidarium* i la sala calenta o *caldarium*. En la sala, també podia existir un *alveus*, recinte a mode de piscina on es col·locava aigua tèbia per al gaudiment de l'usuari, però en el nostre cas no l'hem detectat potser a causa de l'elevada erosió del jaciment.

De forma majoritària varen ser estances calefactades directament, des d'un *praefurnium* propi, o indirectament, des del *praefurnium* contigu, però existeixen exemples d'aquestes sales sense presència del sistema de calefacció o *hypocaustum* (García Entero 2001, 321), entre les quals la del nostre estudi.

Igual com el *frigidarium* o sala freda, el *tepidarium* de la vil·la de la Sort presentava pel subsòl la canal UE 1011, conducció que desconeixem si tenia també punts de captació en aquest tram però que ací sí que disposava de les lloses planes de pedra calcària que feien de tapadores. Sobre aquesta canal, uns estrats de farcit (UE 1012 i UE 1008; fitxes 182 i 180; làmines LI, fig. 2; LIV, fig. 1; LVIII, fig. 1; i LX, fig. 2 i 3) presenten materials ceràmics que ens situen a la primera meitat del segle II dC. No falta un nivell o estrat, la UE 1006, la formació del qual Raga data com un fenomen de riuada en el període medieval (Raga 2004b, 41).

Ara se'ns presenta una zona problemàtica i oberta a dues hipòtesis, que només es podran verificar a partir del desmantellament del tram d'autovia que discorre sobre part del complex termal. Estem parlant de l'espai VI (figura 15), una estança situada en la seua majoria per sota de l'anomenada infraestructura de comunicació, que presenta una sèrie d'elements que la defineixen per si mateixa.

Així doncs, delimitat pels murs UU EE 1003, 1004 i 1009, ens apareix un espai, amb una planta rectangular o quadrada, l'anomenada *areae* o cambra de calor, on fan acte de presència els elements de sustentació característics dels complexos termals, la troballa dels quals serveix a l'investigador per a parlar de la seua presència en un jaciment.

Es tracta d'un material laterici que es va emprar, bàsicament, en la construcció del sistema de calefacció o *hypocausta*, per tal de sustentar el pis superior de l'habitació. Sobre

una superfície que devia d'empisar-se amb taulells quadrats d'un peu i mig, anomenats *sesquipedales* (de 44,4 cm de costat) o sobre taulells més grans anomenats *bipedales* (de 59,2 cm de costat), es col·locaven les *pilae* o columnetes (García Entero 2001, 335 i 337) formades per la superposició de taulells *bessales* (15 i 24 cm de costat per 3/20 cm de grossor) o taulells circulars (amb mesures entre 12 i 25 cm de diàmetre; aspecte que es compleix a la Sort) travats amb morter de calç.

En el cas de la Sort, la superfície original de l'*areae* no es va empisar de taulells ceràmics, sinó que es va disposar una capa d'*opus signinum*, la UE 1017, sobre l'estrat geològic UE 1031, cosa que, segons García Entero (García Entero 2001, 335), solia ser normal a causa de l'elevat nombre de material ceràmic necessari per a pavimentar aquest espai, amb la consegüent despesa econòmica, i perquè no rebaixava gens el caràcter de romanitat dels edificis.

Sobre aquest pis d'*opus signinum* es varen disposar una sèrie de *pilae* que en el cas de la Sort es varen fer de dues formes, aprofitant taulells de planta rodona (làmina LXXII, fig. 2) i taulells de planta rectangular amb apèndixs (làmina LXXII, fig. 1). Aquests últims característics per ser emprats en la pavimentació d'aquestes sales i que ens demostren la carència, en un determinat moment de la construcció del complex termal, dels taulells circulars. Per contra, no troben exemples ni d'arcs ni de canals, altres tipus d'elements de sustentació d'aquestes habitacions (García Entero 2001, 338).

Aquests materials de construcció podien fer-se a la mateixa explotació, si disposava de sector artesanal, o adquirir-se a les diverses terrisseries que poblaven la comarca i *territorium* ja que la seua fabricació està comprovada com es pot veure a la vil·la de l'Almadrava (Gisbert 1999, 72, 73, 88 i 90).

Sobre aquests elements de sustentació devia col·locar-se el doble paviment de la cambra de calor, anomenat *suspensura*, sobre el qual es recolzava el pis de la sala termal. Aquest paviment, a més de servir de plataforma per tal de facilitar el caminar dels banyistes, havia de construir-se de tal forma que els protegira dels gasos i fums procedents de la cambra de calor, així com per evitar temperatures excessivament altes. En la majoria dels casos es varen utilitzar taulells *bipedales* (amb una modulació de 54 per 64 per 3/8 cm), encara que en ocasions, sobre aquest material, es disposava una capa de morter per tal de fixar paviments de mosaic o de marbre (García Entero 2001, 339). Però a la Sort, malauradament, no s'ha pogut constatar cap element d'aquest *in situ* ni restes de tesselles o marbre que ens indique aquestes possibilitats, amb la qual cosaensem que el paviment devia ser de taulells ceràmics.

Pel que fa al sistema de calefacció parietal o *tubulatura* d'aquesta habitació, a la vil·la del nostre estudi no l'hem detectat *in situ* però sí de manera aïllada i representativa. El sistema es basava en la creació d'una doble paret, amb cambra buida en el centre, que permetia, gràcies a la seua comunicació directa amb l'*hypocaustum*, la circulació vertical de l'aire calent per tota l'habitació. El mecanisme que trobem a la Sort es basaria en les anomenades clavilles o *clavi coctile*, peces ceràmiques de cos atrompetat, massisses o buides (en el nostre cas buides; làmina LXXIII, fig. 1), i de secció cilíndrica, que es veuen ja en edificis d'època d'August encara que el seu ús es va generalitzar a partir de la segona i tercera centúria (García Entero 2001, 340 i 343).

Dins d'aquest mecanisme de l'*hypocaustum* existirien també les xemeneies o sistema d'evacuació de fums i gasos produïts per la combustió del *praefurnium*, les quals estarien adossades, encastades o emmurades als paraments d'aquesta estança, les restes de les quals no s'han detectat perquè, a l'igual que el forn o *praefurnium*, que estava inserit en una habitació immediata a aquesta, anomenada *propnigeum* (García Entero 2001, 330), se situen clarament davall del talús de l'autovia.

Respecte a l'estratigrafia arqueològica, aquest espai es presentava farcit per una successió d'estrats, les UU EE 1013 i 1010 (fitxes 183 i 181), propi de l'enderrocament i descomposició dels materials ceràmics característics de la construcció dels edificis termals, com són les clavilles, amb una datació situable en els segles I-II dC.

Hem definit les característiques que ens indiquen les restes arquitectòniques i arqueològiques i les que hauria de presentar aquest espai VI, però en falta conèixer la funcionalitat.

Normalment, en els circuits termals del *tepidarium* o sala temperada es passava a l'anomenada *sudatio* o sala de sudoració, estança on el banyista prenia un bany de vapor, sec o humit, abans d'introduir-se al *caldarium*. La característica d'aquests espais era que també presentaven el sistema d'*hypocaustum*, calefactats directament des d'un *praefurnium* propi que elevava la temperatura de la sala i provocava la sudoració dels banyistes (García Entero 2001, 326 i 327).

Però, com que la majoria de vil·les eren de dimensions modestes –i, per tant, el seu tipus o circuit balneari, simple– allò més normal era que aquestes estances o *sudatia* foren prescindibles. Si això fora cert a la Sort, estaríem davant, doncs, de la sala calenta o *caldarium*, en la qual l'usuari prenia el bany calent submergint-se en la piscina d'aigua calenta o *alveus*, a vegades amb diverses piscines existents a l'interior de la sala així com un *labrum*

o dipòsit on la persona es podia refrescar amb aigua gelada. Aquestes sales es calfaven també amb un *praefurnium* immediatament adossat (García Entero 2001, 325).

A falta de la comprovació arqueològica de si és la *sudatio* o és el *caldarium*, allò cert és que, de l'anàlisi i visualització de la totalitat dels espais exhumats per Manuela Raga, veiem que el complex termal de la Sort va presentar, si no una gran riquesa o luxe, sí una gran diversitat i abundància dels espais o habitacions que componen el circuit balneari, i que possiblement el complex podria incloure també una sala destinada a la sudoració, la qual estaria adossada a la sala calenta per tal d'aprofitar la calor del mateix forn o potser tindria el seu propi *praefurnium*.

Aquesta gran riquesa d'ambients es completaria amb la presència d'uns espais situats al sud del *tepidarium* i al sud i a l'est del *frigidarium*, els espais VII, VIII i IX.

De l'espai VIII poca cosa es pot dir, perquè gran part de la planta, delimitada pels murs UU EE 1020 i 1026, es presenta per sota del talús de l'autovia. Sense la definició de cap estrat per part de la titular de l'excavació, aquest ambient presenta al nord, a la fita amb l'espai VII, entre els murs UU EE 1019 i 1026, una espècie de cambra o buit de difícil adscripció funcional, potser d'aïllant, farcida per un estrat, la UE 1025 (fitxa 190), amb materials que ens donen una datació de la segona meitat del segle I dC.

El fet que apareguen els murs UU EE 1019 i 1026 tan a prop, sense possibilitat de formar un espai de grans dimensions o habitació, ens podria estar parlant de la presència d'alguna estructura, per definir, vinculada a eixes habitacions, o a una primera divisió de l'espai que després s'ha replantejat amb la pèrdua d'espai per part d'una de les dues estances.

Pel que fa a l'espai IX, amb una planta possiblement rectangular, delimitada pels murs UU EE 1020 i 1028, es presentava farcit per la UE 1029, de la qual no tenim cap constància de registre ceràmic. La seua funcionalitat és tot un misteri a falta de l'excavació del talús de l'autovia.

L'espai VII, amb una planta quadrada completa, es presenta delimitat pels murs UU EE 1005, 1020, 1019 i 1024, disposant aquest últim d'un accés, des de l'est, gràcies a l'existència d'un carreu que defineix un brançal (UE 1024). Al seu interior es disposava un paviment de calç molt arrasat, la UE 1023 (fitxa 189; làmina LIV, fig. 2), amb un registre ceràmic que situava el seu bastiment entre el període flavi i l'inici del segle II dC. A aquest ambient s'accedia des de l'espai X, delimitat pels murs UU EE 1018 i 1024, la

planta i funcionalitat del qual no es coneixen a causa del seu soterrament, també, davall l'autovia.

Els espais VII, VIII, IX i X, determinen, així doncs, i a falta de la seua excavació i complementació amb les restes per exhumar, una sèrie d'estances que estarien vinculades amb el complex termal o circuit balneari. En aquestes es podrien haver realitzat diverses activitats com l'aplicació de massatges i olis corporals als banyistes, als espais anomenats *unctoria*, així com l'eliminació de la brutícia adquirida amb la realització d'exercicis gimnàstics a la palestra abans d'iniciar el recorregut termal, a l'habitació dita *destrictarium*, o també la presa de banys solars a l'*heliocaminus*.

Sembla, però, difícil que aquestes hipòtesis es complisquen totalment, car eren totes estances de planta rectangular, mentre que, almenys, el nostre espai VII presenta una planta quadrada. A més a més, el *destrictarium* era més habitual a les instal·lacions termals de caràcter públic, unit a la presència d'una palestra, i excepcionals al món rural, mentre que els *heliocamina* o estança de banys solars, a més d'estar calefactada amb el sistema d'*hypocaustum*, estava orientada cap al sud-oest –factor que no ocorre amb els espais anomenats de la Sort–, per tal de rebre la radiació solar a través de grans finestres i provocar així la primera sudoració abans de passar a la *sudatio* (García Entero 2001, 328).

No descartem, però, que l'*helicaminus* s'haguera pogut realitzar a l'espai V, aspecte que ens faria canviar el plantejament del circuit termal, cosa que en el futur, amb la consecució de l'excavació de tota la vil·la, es podria determinar.

L'última estructura identificada i de gran importància per al correcte funcionament d'aquest *balneum* rural és la latrina. Així com les ciutats romanes disposaven d'un sistema públic de latrines, aquestes instal·lacions higièniques varen ser imprescindibles en l'edificació de qualsevol vil·la. Quan s'integraven a l'edifici termal, se situaven un poc retirades de la resta d'ambients (García Entero 2001, 329 i 330), com ocorre en el nostre cas, on la veuríem localitzada a l'extrem de la claveguera o canal UE 1011, a l'oest del *frigidarium* i a prop del forn de calç (figura 15).

La seua col·locació no era casual, ja que, com ens indica la inclinació del pis de l'interior de la canal, en descens cap a l'est, es creava així un circuit on la mateixa canalització que desguassava els rebutjos de la latrina passava per diverses estances, com el *frigidarium*, on existeixen dues obertures, el *tepidarium* i el *caldarium* o, potser *sudatio*, per tal d'evacuar els dipòsits d'aigua, ja siga calenta, temperada o freda, que s'havien emprat en la realització de cada circuit termal, i sanejar així les instal·lacions del complex.

L'aigua, element bàsic de la vida i del *balneum*, era proporcionada mitjançant diversos procediments. Abans de l'aparició dels aqüeductes, les grans cisternes i pous eren el mecanisme d'abastiment predominant als *balnea* públics.

A les vil·les rurals imperava un altre model, ja que la ubicació d'aquestes explotacions responia, quasi sempre, a la presència propera d'una bona i abundant disponibilitat d'aigua que era conduïda des d'un riu mitjançant sénies o canals fins a uns dipòsits o cisternes. Des d'aquests, a través de canonades de diversa índole, de plom o de ceràmica, l'aigua era transvasada als diversos recintes balnearis (piscines, *alvei* i *labra*) que en el cas del *caldarium* s'havia de calfar prèviament a les calderes situades dins del *propnigeum* o habitació d'on s'alimentava el forn (García Entero 2001, 357).

Quant a la decoració de les diverses estances, les termes eren uns edificis profusament decorats, tant als paraments com a les cobertes i als paviments. Existien estucs o lluïts pintats, revestiments marmoris i mosaics parietals, els dos primers predominants als *balnea* de les instal·lacions rurals. A la Sort, només hem pogut testimoniar la presència de lluïts pintats, factor de refinament arquitectònic (Gorges 1979, 144), en estrats (UU EE 2029, 1012 i 3001; fitxes 204, 182 i 217 respectivament) localitzats a estances com l'*apodyterium*, el *tepidarium* i el *frigidarium*, així com a nivell superficial (UE 2001; fitxa 193) i en estances de funcionalitat no definida (espais XI i XIII; UU EE 2020 i 2036; fitxes 199 i 209). Hi apareixen fragments de motius vegetals, en forma de fruits i fulles, de colors verd, roig, groc i negre, a més de franges paral·leles verdes i roges i sòcols completament pintats de color roig. Aquest aspecte sol ser habitual i en trobem exemples a la vil·la de Las Murias de Beloño (Cenero, Gijón, Astúries), on l'*apodyterium*, el *frigidarium* i la latrina presentaven aquest sòcol roig pintat. La resta de paret solia decorar-se amb motius característics de la temàtica ictiogràfica, com els dofins, la llagosta, el cavallet de mar, la mar, etc. (García Entero 2001, 354).

En l'àmbit del País Valencià, podem trobar casos de decoració amb estuc a les vil·les de l'Horta de València, com la de Catarroja (García-Gelabert 2005, 44).

8

EL SECTOR OEST

A l'hora d'abordar l'estudi d'aquest sector, que és l'immediat a les estructures ja analitzades, se'ns va presentar la problemàtica de la destrucció de part del jaciment, per part de les màquines excavadores. Així doncs, sabem de primera mà que es varen desmantellar fragments de paraments de gran longitud que devien pertànyer a la continuació del mur de tancament nord del *vestibulum* i de l'*apodyterium*, els quals presentaven restes de l'anomenat sòcol roig i que varen ser en part arrancats i restaurats, per la tècnica en restauració Patrícia Montoro, conservats avui en el Museu Arqueològic de Gandia.

Aquest buit d'estructures, en si mateix no hauria de presentar tanta transcendència, però destaca el fet que a l'hora d'estudiar la planimetria de les estances, veiem com els espais XI i XII tenen una direccionalitat d'uns graus diferent a la presentada per la resta d'espais situats més a l'est (figura 15). És, però, a partir de la visualització de diversos murs del sector de l'est quan observem que realment no segueixen una linealitat, no són totalment rectes, sinó que presenten engrossiments i desviacions petites en certes parts, cosa que ens ajuda a unir i vincular els espais de l'oest amb la resta del complex termal.

Així doncs, els murs UU EE 1002 i 2004 continuarien cap a l'oest fins a empalmar amb els murs UU EE 2014 i 2016, respectivament, tancant-se aquesta habitació, l'*apodyterium*, amb el mur UE 2019. Dins d'aquesta estança només es va detectar part del ja anomenat estrat UE 2030-2034 (fitxes 205 i 207; làmines L, fig. 4; LI, fig. 4; LV, fig. 1 i 2; LVIII, fig. 2; i LXI, fig. 2, 3 i 4), datat cap a la meitat del segle II dC.

Adossada a l'est d'aquesta última estança, es disposaria l'espai XI, de planta quadrada i difícil funcionalitat, delimitada pels murs UU EE 2014, 2015, 2016 i 2019. Aquests murs, amb una mateixa fàbrica arquitectònica que els de la resta del complex termal, tenen la peculiaritat que tallen l'estrat de cendra UE 2030-2034 (fitxes 205 i 207). L'interior de l'habitació disposa d'una estratigrafia, les UU EE 2020, 2032, 2040 i 2004 (fitxes 199 i 212; làmines LI, fig. 3; LXXI, fig. 2; i LVI, fig. 2), que es caracteritza per tenir, al nivell superior o d'abandonament, una sèrie de materials que es daten a la meitat-segona meitat del segle II dC, factor que ens podria estar indicant la seua posterioritat en el temps, més aviat perduració, respecte a la resta d'espais o ambients. En aquest moment

es produiria l'abandonament de totes les estances, amb la ruïna de l'edifici termal i del seu sistema, amb el cegament d'estructures vitals com la canal UE 1011, que presenta un farcit, la UE 3001 (fitxa 217; làmines LIII, fig. 1, 2, 3, 4 i 5; LVII, fig. 1 i 2; LIX, fig. 1, 2 i 3; LXIV, fig. 1, 2, 3 i 4; LXV, fig. 1 i 2; LXVI, fig. 2; i LXX, fig. 2), el qual ens dona un espectre cronològic situable en la segona meitat del segle II dC.

Respecte a l'espai XII, habitació de planta incerta situada a l'est de l'anterior, i delimitada per la continuació dels murs UU EE 2014 i 2016, i el mur UE 2015, s'amaga, en la seua gran majoria, per sota dels bancals de tarongers que se situen entre el jaciment i la població de Ròtova. Dins de l'habitació només s'ha pogut detectar part d'un paviment d'*opus signinum* (UE 2018) amb un estrat d'enderroc (UE 2017; fitxa 198) format per materials de construcció.

Al nord dels espais XI i XII se situaria el corredor d'accés al *vestibulum*. És, però, entre el mur sud (UE 2006) d'aquest corredor i el mur nord (UE 2014) de l'espai XI on es forma una zona no regular, pel que fa a la planta, la qual conté una sèrie d'estrats (UU EE 2035 i 2036; fitxes 208 i 209; làmina LXXI, fig. 1) que es daten dins de la primera meitat del segle II dC.

Per finalitzar, destaca la presència d'una fossa, la UE 2012, constituïda per un orifici de planta pseudocircular, que es presenta realitzat sobre l'estrat geològic, el qual talla en part el mur UE 2013, factor que prova la seua posterioritat respecte a aquest últim. Desconeixem la funcionalitat de la fossa, però la seua morfologia, a més de la gran quantitat de restes de contenidors tipus *dolia* constatats en gran part de l'estratigrafia, ens podria indicar la seua adscripció com a fossa de fixació d'un d'aquests contenidors. Aquest orifici es trobava farcit per una gran quantitat i diversitat de material ceràmic (UE 2011; fitxa 197) el qual presenta una data fixada als inicis del segle III dC.

El fet que aquesta fossa talle el mur UE 2013, a més de la seua diferència pel que fa a la fàbrica arquitectònica, avalaria la hipòtesi de Raga, segons la qual aquest mur seria més antic que la resta de construccions (Raga 2004b, 24).

La ceràmica del nostre jaciment es presenta totalment diferent a la de la factoria o *torcularium* de Cais-Aiguamolls i similar a la de la terrisseria del carrer Santíssim Crist d'Oli-va. Mentre que per un costat no existeix quasi material indígena (làmina L, fig. 1, 2, 3 i 4) –ja que aquest seria resultat de la seua proximitat al jaciment iberoromà de la Daia, situat a escassos centenars de metres, i a la via de comunicació ibèrica representada pel camí Vell de Xàtiva– per un altre, destaca la gran varietat de produccions ceràmiques, importades i locals, de clara cronologia altimperial.

Amb escassos exemples de la sigil·lata itàlica (làmina LI, fig. 1), li segueix una sèrie de peces de la sigil·lata gæl·lica, com les copes representades per les formes Ritterling 8 (làmina LIII, fig. 3), Dragendorff 27 (làmina LIII, fig. 1), Dragendorff 30 (làmina LI, fig. 4), diversos bols indeterminats, amb o sense segell (làmines LI, fig. 3; LII, fig. 4), els plats com les formes Dragendorff 15/17 (làmina LIII, fig. 2) i Dragendorff 18 (làmines LI, fig. 2; i LIII, fig. 5), i els bols hemisfèrics amb decoració de motlle, segell i grafit de propietat (làmines LII, fig. 2 i 3; LIII, fig. 4).

Respecte a la producció hispànica de sigil·lata, aquesta està representada per diverses formes com les copes Ritterling 8 (làmina LVII, fig. 2) i Dragendorff 27 (làmines LIV, fig. 3; LV, fig. 1), el plat Dragendorff 15/17 (làmines LIV, fig. 2 i 4; LV, fig. 2 i 3; LVI, fig. 1 i 3; i LVII, fig. 1 i 3), els bols hemisfèrics Dragendorff 29 (làmina LIV, fig. 1), Dragendorff 37 (làmina LVI, fig. 2 i 4) i els indeterminats (làmina LV, fig. 4).

El repertori ceràmic també disposa de les primeres formes de la sigil·lata africana A, com els plats Hayes 3 (làmines LVIII, fig. 3 i 4; i LIX, fig. 1, 2 i 3), Hayes 8 (làmina LIX, fig. 4), Hayes 9 (làmina LVIII, fig. 1) i Hayes 14b (làmina LVII, fig. 4), i un tipus indeterminat d'ampolla amb decoració a la rodeta (làmina LVIII, fig. 2). No falten també les importades formes africanes de la ceràmica de cuina, amb les cassoles Hayes 23 (làmines LX, fig. 2; i LXV, fig. 2), Hayes 23a (làmines LX, fig. 1; LXIII, fig. 1 i 3; i LXV, fig. 1), Hayes 23b (làmines LXI, fig. 4; LXII, fig. 2; i LXIII, fig. 4), Hayes 197 (làmina LXI, fig. 3), Hayes 197 o 198 (làmines LXI, fig. 2; LXV, fig. 3), el plat Hayes 181 (làmines LX, fig. 4; i LXIII, fig. 2) i els plats-tapadores Hayes 182 (làmines LXII, fig. 4; i LXIV, fig. 3) i Hayes 196 (làmines LX, fig. 3 i 5; LXI, fig. 1; làmines LXII, fig. 1 i 3; i LXIV, fig. 1 i 2).

Com a producció local tenim l'abundant ceràmica comuna, representada per ampolles (làmina LXVI, fig. 2) i conques (làmina LXVI, fig. 3), i la ceràmica de cuina de pasta grisa, com les olles (làmina LXVII, fig. 1, 2 i 3). No falten exemples importats com la ceràmica de corfa d'ou (làmina LXVI, fig. 1) i els morters itàlics Dramont D2, un d'ells amb segell en relleu (làmina LXVIII, fig. 1 i 2).

Aquests morters, de procedència centreitàlica, presentaven un o dos segells rectangulars a la vora (Casas 1990, 34) amb el *tria nomina* de l'*offinator* o director del procés de producció terrissera. Les peces que es localitzen a l'àmbit de la Tarraconense se situen en un marc cronològic ample, entre la primera etapa del regnat de Tiberi i l'època del Antonins, tal com es veu a la Sort. La seua presència a gran part de les províncies de l'Imperi respon a la necessitat d'una càrrega mínima per tal d'estabilitzar les naus en el viatge de retorn als llocs d'origen (Aguarod 1991, 140, 143 i 154).

Altres tipus d'objectes de ceràmica són els *pondus* (làmina LXXIII, fig. 2 i 3), els bacins (làmina LXIX, fig. 1), els *dolia* (làmina LXIX, fig. 2) i les llànties (làmina LXX, fig. 1). Entre els objectes d'ús en la taula destacaria una base quadrada d'una ampolla de vidre, tipus Isings 50, amb una decoració zoomorfa i epigràfica en relleu (làmina LXX, fig. 2).

Aquesta ampolla va ser fabricada mitjançant la tècnica del bufat, amb la qual es podien fer peces de seccions diverses i amb decoració en relleu segons els motlles triats (Carreras 2005, 19). El bufat va significar un avanç tecnològic important, accelerant els ritmes de producció i la realització d'un nombre major de manufactures, a més de ser el vidre un magnífic material ja que no alterava els sabors, permetia veure el seu contingut per ser transparent i, a més a més, era fàcil de netejar i susceptible de reciclar (Diani 2005, 33). La seua coloració blavosa situa aquesta ampolla en els segles I i II dC.

Pel que fa al material amfòric, es troba representat pels contenidors vinaris de pasta local del tipus Dressel 2/4 (làmina LXXI, fig. 1, 2 i 3), a més dels contenidors Beltran IIA (làmina LXXI, fig. 4) que transporten la salsa de peix des de la província de la Bètica, i les àmfores africanes de tipologia indeterminada (làmina LXXI, fig. 5).

Com a part integrant de l'estructura del complex termal, disposem de diverses peces que varen servir per bastir les columnetes (làmina LXXII, fig. 2) les quals sostenien els taulells (làmina LXXII, fig. 1) que formaven el pis de les estances anomenades *caldarium* i *sudatio*, i les clavilles (làmina LXXIII, fig. 1), que creaven un espai entre les parets interiors i exteriors d'aquestes estances per tal que correguera l'aire calent.

10

UN EXEMPLE D'EXPLOTACIÓ DEL LITORAL DE LA SAFOR: LA VIL·LA DE L'ERA-ESCOLETES (DAIMÚS)

Amb motiu de la urbanització d'uns carrers i la construcció del nou centre escolar (figura 18), situat a la zona d'ampliació nord de la localitat de Daimús –i gràcies a l'avis de gent natural de la zona, experta en matèria arqueològica i, sobretot, gent conscienciada, com són Francesc Pons i Vicent Escrivà– es va poder portar a cap l'excavació de part del solar de la vil·la romana de l'Era (nom originari de la zona) o Escoletes (nom que rep per part de la directora de l'excavació, Carmen Martínez Camps).

Ja les notícies antigues, en forma de memòria oral dels veïns del poble i de fotografies, il·lustren com els xiquets i les dones, quan anaven en aquesta zona a jugar i a agafar arena per netejar la roba, respectivament, trobaven restes ceràmiques i restes òssies humanes, corresponents, segurament, a la part de necròpolis d'aquest assentament rural.

Cal no oblidar la importància de les restes arqueològiques d'època romana localitzades al terme de Daimús. Parlem del sepulcre turriforme de Bebia Quieta, rescatat per a la investigació gràcies a Francesc Pons Moncho (Pons 1973 i 2006). Aquest monument, com tots els de la seua categoria, se situava en una de les vores de la calçada romana litoral o camí costaner (figura 6), el qual, des del sud fins al nord, travessava la comarca, creuant el riu Serpis, passant per la vil·la de Rafalcaid (Gandia-Daimús) i per la de l'Era, en direcció a les terrisseries d'Oliva.

Dins del terme de Daimús, i també en part del de Gandia, se situa la vil·la costanera de Rafalcaid-Hort del Comte. Aquest jaciment, anomenat al llibre de Gorges (Gorges 1979, 427) com “Los Pedregales”, presenta una gran abundància de restes arqueològiques a la vista, trencament estratigràfic i estructural provocat per les diverses tasques agrícoles que es desenvolupen a la finca en la qual s'insereix. Per davall de l'estrat dels tarongers es disposen diversos paraments d'habitacions, amb paviments d'*opus caementicium* (Pons 1977, 51) i amb presència de tessel·les de possibles pisos de mosaic, i multitud de restes ceràmiques en forma de teules, *dolia*, sigil·lates i àmfores locals i d'importació (fitxes d'inventari de jaciments de la Conselleria de Cultura, Educació i Esport).

Al costat de la casa d'apers de la finca se situa un forn ceràmic, de planta quadrada, el qual conserva la cambra de foc i el *praefurnium* excavats a terra, així com la graella,

enlluïda amb morter d'argila i amb perforacions. Aquest produiria, almenys, l'àmfora vinària Dressel 2/4 i diverses ceràmiques comunes, tal com ens indiquen els materials arqueològics de rebuig localitzats als voltants.

Dins de l'àmbit de les estructures, no falten els exemples de bases i capitells de columnes de pedra calcària que demostren l'existència, almenys, d'un peristil adscrit a la planta de la vil·la. Les rajoles d'argila de planta circular serien indicatives de la possible existència d'un complex termal o *balneum* dins de la superfície de la vil·la, ja que la gran superfície, riquesa i duració temporal de la vil·la així semblen palesar-ho.

Per últim, convé dir que també existeixen exemples d'elements d'adornament personal, com són els *phallus* i les polseres, així com monedes i hams per tal d'efectuar l'art de la pesca a la propera marjal.

11

ANÀLISI ESTRATIGRÀFICA I ESTRUCTURAL DE L'ERA-ESCOLETES

Resulta difícil d'analitzar una excavació en la qual un no ha pres part, i més encara si la informació facilitada per la directora de la intervenció es redueix a un simple informe, en el qual ni se situen ni es descriuen les UU EE en el procés explicatiu.

Amb la falta de flexibilitat de diàleg entre les diverses parts interessades, únicament hem pogut analitzar el jaciment de l'Era-Escoletes des de la perspectiva que ens dona la planimetria i l'estudi del material ceràmic exhumat a la intervenció. Un estudi ceràmic que hauria d'acompanyar-se amb la localització dins de cada estança o departament, a més de la seua situació estratigràfica per tal de comprendre la dinàmica evolutiva de la vil·la.

Encara sort que l'abundant planimetria proporcionada per la titular ens ha donat peu a visualitzar la planta d'una de les instal·lacions agrícoles de major extensió excavada, pel que fa a l'obtenció d'estances i edificis, de la comarca de la Safor.

Tirant mà d'aquesta planimetria, observem com les diverses estructures o edificis es desenvolupen al voltant d'un pati central que segurament devia presentar un peristil amb les característiques columnes (figura 19). Diguem segurament perquè la major part de

les estances o departaments varen ser quasi totalment desmantellats o espoliats en un període anterior, potser immediat a l'abandonament de la vil·la, pel que fa a la fabrica arquitectònica dels fonaments. Uns fonaments que tenien una preparació representada per un llit de còdols de riu travada amb calç –única part que es conserva (Martínez 1998, 3)– damunt de la qual es disposava un parament de carreus sobre el qual descansava la paret.

Al voltant d'aquest pati s'articulen les restes arqueològiques exhumades en forma de tres zones que presenten diversos edificis amb estances (figura 19). Part de la planta de la vil·la es presenta avui amagada o en reserva en els bancals de tarongers veïns.

Mentre que a l'oest del pati se situen els edificis A i B, a l'est s'erigeix l'edifici C i al nord l'edifici D (figura 19). L'edifici A està representat pels departaments 1 i 2 (figura 20), amb unes mesures (5 per 7 metres de costat) més grans que la resta d'estances de l'explotació (Martínez 1998, 3). Aquest es separa de l'edifici B mitjançant un corredor o espai (figura 20), el qual té a l'est els departaments 4, 5, 6 i 7 (figura 21), representats per unes estances amb mesures similars entre si (3 per 3 metres de costat) que s'enfronten al pati.

A l'altra banda d'aquest pati central (figura 19) es disposen unes restes, les quals s'enfronten amb aquest, amb presència de diversos paraments que delimiten un possible corredor o galeria, el qual podria haver estat el pòrtic est, amb existència d'un paviment d'*opus signinum* i d'un mur que separaria aquesta zona final del pati de l'edifici C (figura 22).

L'edifici C sembla que podria haver format part de les dependències adscrites a diverses tasques agrícoles que la directora de la intervenció relaciona possiblement amb alguna activitat industrial en la qual es decantara algun producte dins de la bassetta localitzada a la zona. Al costat d'aquesta bassetta (figura 23), amb la seua respectiva canal, se situaven els departaments 15, 16, 17 i 18, representats per estances amb unes mesures que varien molt pel que fa a la seua planta, oscil·lant entre els 4,80 per 3,30 m de la major (departament 15) i els 2,60 per 3,30 de la menor (departament 16) (Martínez 1998, 4).

Al nord del jaciment, enfrontat també al pati, trobem l'edifici D, representat pels departaments 8, 9, 10, 11, 12, 13 i 14 (figura 24), disposats de manera lineal com ocorre amb els departaments de l'edifici C (figura 19). Aquestes estances, amb mesures que van des dels 3 per 3,30 metres de costat fins als 4,80 per 3,30 metres, es presenten també totalment desmantellades fins a la cota de preparació de còdols de riu (Martínez 1998, 5).

A pesar que l'orientació dels edificis C i D és diferent de la dels edificis A i B, sol ser normal trobar aquesta disposició a les plantes de les vil·les, formant així un pati trapezoïdal (figura 19).

Amb l'estudi del material ceràmic hem pogut individualitzar dues fases cronològiques pel que fa a la vida i evolució de l'assentament rural de l'Era-Escoletes, no així pel que fa a l'evolució de la seua planta, atesa la falta de dades que ens puguen situar estratigràficament les UU EE.

11.1. Primera fase o període altimperial

A falta de la troballa futura, amb l'excavació dels solars veïns, dels possibles forns que pogueren existir dins del perímetre del *fundus*, és important l'evidència material d'una gran quantitat d'àmfores de tipologia Dressel 2/4 amb pasta local que es localitzen dins de diverses unitats estratigràfiques del jaciment (UU EE 1015, 1016, 1018, 1021 i 4007; fitxes 228, 229, 230, 234 i 245; làmina LXXXIII, fig. 1, 2 i 3), encara que siga formant part de dipòsits baiximperials (UU EE 1003, 1008, 1009, 1019, 1020, 2002, 4003 i 4004; fitxes 222, 225, 226, 231, 233, 235, 243 i 244). Açò només pot tindre una explicació: la relació directa d'aquest assentament agrícola amb el conreu de la vinya i l'elaboració del producte estrella del moment, el vi.

A més de la producció del contenidor Dressel 2/4, s'hi detecten altres tipus d'àmfores de pasta local, com l'àmfora vinària de base plana Gal·la 4 (Gauloise 4) (UU EE 1020, 2003, 4003, 4004 i 5003; fitxes 233, 238, 243, 244 i 246), la qual ens situaria en un context a partir del període dels Flavis, i l'àmfora oleària tipus Oliva 3-Dressel 20 *similis* (UU EE 1003 i 1010; fitxes 222 i 227).

Davant l'abundant presència del material ceràmic de tipus amfòric, la producció de vaixel·la fina de taula o d'importació d'època altimperial romana, es presenta en comparació escassa i també inserida dins dels conjunts datats al període baiximperial. Així doncs, disposem només d'un exemplar de plat Dragendorff 18 de la sigil·lata gal·lica (UE 2003; fitxa 238), mentre que de la producció de la sigil·lata hispànica tenim diverses formes com són les copes Ritterling 8 (UE 2002; fitxa 235), Dragendorff 27 (UU EE 1008, 2002b i 5003; fitxes 225, 237 i 246; làmina LXXIV, fig. 1), Dragendorff 30 (col·lecció F. Pons; làmina LXXVII, fig. 2) i Dragendorff 35 (UU EE 1008, 1021, 2002 i 2009; fitxes 225, 234, 235 i 239), els plats Dragendorff 15/17 (UU EE 1003, 2002, 2002b i 2010; fitxes 222, 235, 237 i 240) i Dragendorff 18 (UE 1008; fitxa 225), els bols hemisfèrics

Dragendorff 29 (UU EE 1008, 1009, 2002 i col·lecció F. Pons; fitxes 225, 226 i 235; làmines LXXIV, fig. 3; i LXXVII, fig. 1) i Dragendorff 37 (UE 2002; fitxa 235), i les formes indeterminades (UU EE 1019 i 2003; fitxes 232 i 238; làmina LXXIV, fig. 2).

De la sigil·lata africana A, les formes Hayes 3, Hayes 5 i una possible Hayes 6 (UU EE 1009, 2002 i 2010; fitxes 226, 235 i 240; làmina LXXIV, fig. 4), ens situen en el mateix context cronològic que la sigil·lata hispànica, entre el període flavi i la meitat del segle II dC.

Per tant, i davant de la presència de gran part dels materials altimperials dins dels estrats del Baix Imperi, només disposem d'unes escasses unitats estratigràfiques que donen un conjunt netament adscriuible als primers segles de l'Era, i concretament a partir del període de la dinastia Flàvia. A la ja anomenada presència d'àmfores locals Dressel 2/4, Gauloise 4 i Oliva 3 (UU EE 1015, 1016, 1018, 1021 i 4007; fitxes 228, 229, 230, 234 i 245; làmina LXXXIII, fig. 2 i 3), s'afegeix la presència de l'àmfora bètica Beltran II (UU EE 1016 i 1018; fitxes 229 i 229), de la sigil·lata hispànica, copes Dragendorff 27 i 35 (UU EE 1021, 2009 i 5003), de la cassola Hayes 23A de la ceràmica africana de cuina (UE 1021; fitxa 234), d'abundant ceràmica comuna (làmina LXXX) com la gerreta Vegas 39 (UE 1003b; fitxa 223; làmina LXXX, fig. 1), i de cuina (làmines LXXXI i LXXXII), així com materials de construcció, en forma de *tegulae* i *imbricis*, i de ceràmica d'emmagatzematge tipus *dolia*.

Com apunt d'interès, i com a resultat de la interpretació del susdit informe de la intervenció, cal dir que una gran part de les restes arqueològiques ceràmiques prové de la zona est del pati central i de l'edifici adscrit com a C, concretament dels departaments 15 i 16 (fitxes 228 i 230), on l'abundant material amfòric indicaria la possible funcionalitat de magatzem de la producció elaborada a l'explotació.

11.2. Segona fase o període baiximperial

A part de la gran quantitat de teules, provinents de l'estructura de cobriment dels departaments 3, 4, 5, 6 i 7 (fitxes 247 i 248) (figura 21), localitzats a l'oest o edifici B del jaciment, les quals respondrien, segurament, al nivell d'abandonament de l'assentament, disposem de diverses UU EE que indiquen la permanència i continuïtat d'aquesta explotació agrícola al llarg dels segles de l'anomenat Baix Imperi, segles III-VI dC.

Així doncs, disposem de diversos conjunts que donen tota una diversitat de cronologies. El més antic, o proper al segle II dC, estaria representat per la UE 1008 (fitxa 225), datat

entre la segona meitat del segle III i el segle IV. El segle IV el tenim protagonitzat per les UU EE 1003 ext., 1009, 1019 i 2012 (fitxes 224, 226, 232 i 241). Mentre que les UU EE 1001, 1019 i 1020 (fitxes 221, 232 i 233), se situarien entre l'any 290-300 i el 450 dC, i les UU EE 2002b i 4004 (fitxes 237 i 244), s'iniciarien cap al 320-370 i arribarien fins al 420-425 dC.

Exemples del segle V, UU EE 2002 i 4003 (fitxes 235 i 243), no en falten, així com els d'inicis del segle VI dC (UE 2003; fitxa 238). Altres estrats mostren una dificultat cronològica, vist que poden allargar-se durant un període prou llarg, des del segle II fins el V dC (UU EE 1003, 2002 ext. i 2010; fitxes 222, 236 i 240).

Pel que fa a la tipologia ceràmica d'aquesta etapa, passem d'un panorama en el qual estaven presents les característiques àmfores de pasta local, a un altre en què el nombre de contenidors amfòrics es redueix i en el qual fan acte de presència aquelles de procedència africana. Del conjunt de fragments de parets d'aquestes (UU EE 1001, 2002, 2003, 2010 i 4004; fitxes 221, 235, 238, 240 i 244) només s'ha pogut individualitzar una vora d'una àmfora tipus Keay IIIb (UE 1003; fitxa 222; làmina LXXXIII, fig. 4), datada al llarg de tot el segle III dC.

La ceràmica africana de cuina està representada per diverses formes que es desenvolupen des del segle II fins al V dC, representades per les cassoles Hayes 23a i 23b (UU EE 2002 ext., 2010 i 4003; fitxes 236, 240 i 243; làmina LXXVIII, fig. 4 i 5), Hayes 197 (UU EE 2002b, 2010 i 4003; fitxes 237, 240 i 243; làmina LXXVIII, fig. 2) i possible tipus Hayes 198 (UE 2003; fitxa 238), el plat-tapadora Hayes 196 (UU EE 2002, 2003 i 2010; fitxes 235, 238 i 240; làmina LXXVIII, fig. 3) i el plat Hayes 181 (UE 2002b i 2010; fitxa 237 i 240; làmina LXXVIII, fig. 1).

Disposem de les tres produccions de la ceràmica fina de taula o sigil·lata africana. La producció A la tenim representada per les formes Hayes 3 i Hayes 14 (UU EE 2010 i 1003; fitxes 240 i 222), datades entre la meitat del segle II i l'inici del segle III dC, i entre l'any 60 i la meitat del segle II dC, respectivament. Mentre que la sigil·lata africana C agafa les formes Hayes 50 (UE 2002; fitxa 235) i Hayes 53a (UE 4003; fitxa 243; làmina LXXV, fig. 1), datades entre l'any 230 i el 400, i l'any 350 i del 400 endavant, respectivament.

El major grup el forma el conjunt de la producció de sigil·lates africanes tipus D, amb presència de les formes Hayes 27 (UE 2002; fitxa 235; làmina LXXVI, fig. 3), datada entre el 160 i el 220 dC; Hayes 58 (UU EE 1001, 1003 i 2002; fitxes 221, 222 i 235),

amb data localitzada entre el 290/300 i 375 dC; Hayes 59 (UU EE 2002, 2002b i 4004; fitxes 235, 237 i 244; làmina LXXVI, fig. 1), datada entre el 320-420 dC; Hayes 61 (UU EE 1009, 2002, 2002b i 4003; fitxes 226, 235, 237 i 243; làmina LXXVI, fig. 2), amb data situada entre 325-450 dC; Hayes 62 (UE 2002b; fitxa 237), amb cronologia entre 350-425 dC; Hayes 68 (UE 2002b; fitxa 237), amb data entre el 370-425 dC; Hayes 70 (UE 4003 i 2002; fitxes 243 i 235; làmina LXXV, fig. 2 i 4), amb cronologia establerta a la primera meitat del segle v dC i diverses fonts indeterminades (UU EE 1009, 2002 i 2003; fitxes 226, 235 i 238; làmina LXXV, fig. 3) amb decoració estampillada de cercles concèntrics (núm. 27 i 36 de la tipologia de Hayes; fitxa 238), de rosetes (núm. 44 de la tipologia de Hayes; fitxa 238; làmina LXXVI, fig. 4) i de palmetes (fitxa 235; làmina LXXVI, fig. 4) (Hayes 1972, 234, 235, 238 i 239).

Per últim, existeixen escassos fragments (alguns des quals arrellegats per gent natural de la localitat) de ceràmica Lucente, amb la forma Lamboglia 1/3b (UE 1008; fitxa 225; làmines LXXVI, fig. 5; LXXVII, fig. 3 i 4), datada entre la segona meitat del segle III i el segle IV dC, i la ceràmica paleocristiana grisa, protagonitzada per les formes Rigoir 1 o Dragendorff 36 (UE 1003; fitxa 222) i Rigoir 23 (làmina LXXVII, fig. 5), situades cronològicament entre la meitat del segle IV i el segle VI dC.

Aquesta última producció, amb un origen en tallers de la zona meridional de la Gàl·lia, presenta una característica pasta grisa amb una decoració estampada formada per un conjunt on una línia feta a base de punts de planta quadrada es rematen amb un cercle simple (Nozal i Puertas 1995, 14, 74, 108 i 115).

Així doncs, i seguint la hipòtesi de J. A. Gisbert (Gisbert 1998, 388; 2005, 443), veiem com aquest centre d'exploració rural és un dels pocs que sobreviu a la crisi del segle III dC, i la seua activitat perdura, segurament, fins al segle VI dC. Un procés molt característic en el període baiximperial és la ruralització de la part urbana de la vil·la, unida a la reducció de dependències de la *pars rustica* a causa de la disminució de l'activitat productiva (Giralt i Raventós 2005, 441), factor que no podem comprovar a Daimús.

12

RESTES D'UN FEMER D'ÈPOCA ROMANA. LES SITGES DE TERRANOVA (PILES)

Entre desembre de 2003 i gener de l'any 2004, l'arqueòloga Manuela Raga va desenvolupar una sèrie de treballs arqueològics que van traure a la llum un conjunt de sitges que presentaven diverses fases culturals. Els treballs es varen realitzar sobre part de l'antiga carretera secundària de Gandia a Oliva, paral·lela a la N-332, i de la zona de pàrquing de la discoteca "Pàmpols", a l'entrada sud de Piles, a causa de les obres de millora d'accés a aquesta localitat.

Encara que totes les estructures exhumades i la majoria de les restes ceràmiques corresponen a períodes cronològics i cultures diferents a la romana, les analitzarem, per escasses que siguen, ja que s'han localitzat mitjançant una metodologia arqueològica fiable. No són restes de prospeccions, doncs, de cara a la seua utilització dins del panorama general de l'estudi de restes romanes de la comarca.

13

ANÀLISI DEL REGISTRE CERÀMIC DE LES SITGES DE TERRANOVA

La zona que s'havia d'excavar es va dividir, per part de la titular de la intervenció, en dos sectors. El sector I (figura 16) es va disposar a la zona on aniria un vial que tallava el pàrquing de l'anomenada discoteca, i el sector II (figura 17) es va situar a la zona on avui existeix una rotonda que regula el tràfic d'entrada al poble de Piles pel nord. En aquest últim sector, es varen realitzar sis xanques, paral·leles entre si, a mode de sondeig per tal d'identificar la presència de restes arqueològiques.

13.1. Sector I

En aquesta zona varen aparèixer diverses estructures que a continuació passem a analitzar (figura 16).

Primer que res es va desmuntar l'estrat superficial o UE 1001, amb gran predomini de ceràmica d'època islàmica i d'època contemporània (fitxa 249). No hi faltaven exemplars del període romà com és la ceràmica comuna i restes d'àmfores campanes del tipus Dressel 1. A continuació feia acte de presència l'estrat UE 1002 (fitxa 250), un estrat natural afectat ja per les estructures o sitges, amb presència també de materials de diversa índole.

En primer lloc tenim la sitja número 1 o UE 1003 (figura 16), la qual, amb una planta circular, es presenta farcida pels estrats UU EE 1004, 1024 i 1028 (fitxes 251 i 265), compostos per materials de construcció i per ceràmica prehistòrica feta a mà, a més de la comuna romana i islàmica.

La sitja número 2 o UE 1015 (figura 16) presenta una planta també circular, que s'amaga en part davall de la zona de pàrquing no afectada per les obres, igual com l'anterior sitja. Es presentava farcida per l'estrat natural UE 1002 (fitxa 250).

Pel que fa a la sitja número 3 o UE 1014 (figura 16), sí que té la seua planta circular totalment a la vista i excavada, encara que es presentava farcida, com l'anterior sitja, per l'estrat natural UE 1002, amb presència predominant de ceràmica islàmica, sense faltar ceràmica comuna romana i algun exemplar de ceràmica d'emmagatzematge o *dolia*.

També la sitja número 4 o UE 1012 (figura 16) té la seua planta circular completa, d'unes dimensions similars a l'anterior. Es troba farcida per tota una sèrie d'estrats, les UU EE 1011 i 1019 (fitxes 257 i 260), caracteritzats per l'abundància de materials com sílex, ceràmica comuna romana i islàmica, i amb un fragment de paret d'àmfora romana tipus Dressel 2/4.

Arribem a l'última sitja d'aquest sector, la sitja número 7 o UE 1025 (figura 16), també de planta circular completa treballada sobre l'estrat geològic i caracteritzada per presentar uns estrats de farcit, les UU EE 1026 i 1027 (fitxes 263 i 264), que encara que es produeixen durant el període islàmic, presenten restes del moment de bastiment de les sitges, com la ceràmica feta a mà neolítica, així com restes d'època romana com són els materials de construcció i la sigil·lata hispànica. Destaca l'existència d'una pedra de molí, segurament adscrita al període d'amortització de l'estructura, l'època musulmana.

A més de la presència de sitges, existien una sèrie de fosses o estructures de planta pseudo rectangular (figura 16), amb escassa profunditat respecte a la gran potència de les sitges. Aquestes es caracteritzen per presentar un major nombre d'unitats estratigràfiques i una major quantitat de materials ceràmics.

En primer lloc tenim la fossa 5, la qual no es presenta completa ja que una part s'amaga davall del pàrquing de la discoteca. Farcida pels estrats UU EE 1006 i 1016 (fitxes 253 i 258), respon a un fenomen de femer o escombrera utilitzada al llarg de diverses etapes, des del seu bastiment en el període neolític, fins al cobriment total en el període islàmic. A l'època romana va ser molt utilitzada, com així ho demostra la gran quantitat de restes en forma de materials de construcció (tègules i *opus signinum*), la ceràmica d'emmagatzematge tipus *dolia*, la ceràmica comuna, les àmfores importades Dressel 1 i les àmfores locals Dressel 2/4, a més de la vaixel·la de taula en sigil·lata itàlica i gàl·lica.

La segona i última fossa és la núm. 6 (figura 16), de planta pseudorectangular completa, farcida per una gran quantitat d'estrats i de materials. Així doncs, les UU EE 1005, 1007, 1008, 1017 i 1018 (fitxes 252, 254, 255 i 259) es componen d'un registre ceràmic que tindria un origen a l'època neolítica, però amb diversos episodis de femers que discorren a les èpoques romana i islàmica. Respecte al període romà, veiem exemples de ceràmiques tardorepublicanes, com les àmfores Dressel 1, i de ceràmiques altimperials amb les àmfores locals Dressel 2/4 i les d'importació bètica Beltran II.

A part de les sitges i de les fosses, existeixen dos exemples de taques, les UU EE 1022 i 1023 (fitxes 261 i 262) (figura 16), les quals es presenten també en part amagades sota el pàrquing de la discoteca. Es caracteritzen per presentar una escassa potència i descansen sobre l'estrat natural UE 1002, amb presència de materials clarament romans, com són materials de construcció i ceràmica d'emmagatzematge tipus *dolia*, característics d'un fenomen de femer.

13.2. Sector II

Com ja s'ha dit, en aquesta zona o sector es varen realitzar una sèrie de xanques per tal de determinar la realitat arqueològica, i s'hi van definir tres fosses de planta irregular, amb certa tendència oval i amb una potència no molt gran, treballades totes sobre l'estrat geològic UE 2005 (figura 17). L'anàlisi de les restes ceràmiques d'aquestes xanques, UU EE 2010, 2011, 2012, 2017, 2018 i 2019, varen proporcionar poques restes, només escassos fragments de ceràmica neolítica feta a mà, i ceràmica comuna romana i islàmica (fitxa 270).

Així doncs, veiem en primer lloc la fossa 21 o UE 2007 (figura 17), amb una planta sencera de forma pseudoovalada, la qual presenta un estrat de farcit, la UE 2006, situat per davall de l'estrat superficial UE 2001. Aquest últim estrat és el que predomina per

damunt de tots en tota la zona que es va excavar, i es caracteritza per l'escassa presència de ceràmica comuna romana i islàmica (fitxa 266).

Al seu costat sud, es disposa la fossa 22 (figura 17), que és la de majors dimensions del sector, en particular, i del jaciment, en general. Amb una forma de tendència ovalada, amb una espècie d'apèndix al sud-oest, aquesta estructura presenta una gran quantitat d'unitats estratigràfiques que responen a diverses fases o períodes d'abocament de materials formant així un femer o escombrera.

Per davall del nivell superficial UE 2001, es disposen tota una sèrie d'estrats, les UU EE 2005, 2008, 2013, 2014, 2015, 2016, 2020, 2021 i 2023 (fitxes 271, 272, 273, 274, 275, 276 i 277), que presenten escassos materials però que ens indicarien una cronologia inicial d'època neolítica, amb diversos episodis de freqüentació durant el període romà altimperial (àmfora Dressel 2/4, *dolia* i materials de construcció) i durant l'època islàmica (ceràmica comuna).

Per últim, tenim la fossa 20 o UE 2004 (figura 17), amb forma de tendència ovalada i tallada en la seua major part pels treballs de construcció de la rotonda d'accés a Piles, la qual es presenta farcida per la UE 2003 (fitxa 267), caracteritzada per presentar materials d'època iberoromana que a falta de l'excavació en la seua totalitat no ens permet afermar aquesta cronologia i sí atribuir, en principi, la creació d'aquesta estructura al període neolític.

En definitiva, observem com un jaciment format per una sèrie de sitges i fosses que componien un complex bastit en època neolítica dedicat a l'emmagatzemament de cereals, va ser abandonat i reutilitzat posteriorment en època romana altimperial, amb materials característics d'una explotació rural o vil·la, com són els materials de construcció, la ceràmica comuna, les *dolia* i les àmfores Dressel 2/4, així com també va ser emprat en un moment indeterminat del període islàmic amb la mateixa finalitat de femer.

14

EL SISTEMA ROMÀ D'EXPLOTACIÓ DE LA TERRA O *VILLAE*

La base de l'economia del període romà va ser, sens dubte, l'agricultura. Això fa que l'anàlisi de les seues unitats d'explotació, les anomenades *villae*, siga cabdal per arribar a conèixer la realitat organitzativa, comercial i agrària comarcal.

Aleshores imperava el tàndem camp-ciutat, on la segona detentava el domini polític, actuant de màquina de drenatge de la riquesa agrícola del seu hinterland o zona d'influència. El *territorium* era l'entorn rural proper a una ciutat, poblat per les vil·les o assentaments rurals, base de la sustentació de la ciutat (Giralt i Raventós 2005, 297).

Aquesta riquesa es produïa als diversos centres rurals que es varen establir per tota la planura al·luvial, desmarcant-se de l'anterior poblament ibèric en altura sobre tossals o muntanyes.

El nou sistema d'organització i explotació de la terra, importat pels nous conqueridors de la península Itàlica, es basava en la planificació total d'una zona o perímetre, el qual s'anomenarà *fundus*, on existirà una zona edificada, l'*aedificium*, i una zona de terra sense construccions, l'*ager*. Mentre que la primera zona seria allò que es diu pròpiament la vil·la, la segona englobaria camps de conreu, vinyes, horts, prats, riberes amb salzedes, muntanyes i boscos (Giralt i Raventós 2005, 313).

La zona edificada o vil·la s'erigia al centre d'una finca (Gorges 1979, 91), que variava en extensió segons els casos, amb funció de residència per tal de gestionar el bon funcionament de cara a l'exportació dels productes produïts a la zona de l'*ager*.

Tots els edificis adscrits a la cultura romana presentaven els mateixos models i mètodes arquitectònics. És a dir, en l'art de la construcció s'emprava el morter de calç o *opus caementicium* per tal de bastir uns murs ben aparellats, així com les *tegulae* i els *imbricis* per tal de cobrir les teulades. La diferència social o qualitativa entre les diverses vil·les radicava en la manera de cobrir els paraments i cor d'aquestes obres, així com en els paviments utilitzats. Així doncs, es podia emprar la terra batuda per als pisos de les estances d'ús domèstic o agrícola, i taulells de terracota (quadrats, rectangulars i en rombe) en habitacions principals, paviments d'*opus signinum* o formigó, cas més comú a la Safor com es veu a la Sort i a l'Era-Escoletes, lloses de marbre cobrint el sòl i els sòcols, estucs (com a la Sort), a més de pisos de mosaic amb decoració predominantment vegetal (Gorges 1979, 139 i 140).

A més de les necessàries terres de conreu, on es cultivava la vinya, l'olivera i el cereal, preferentment el blat, i de praderies on criar el ramat, era prioritària la possessió d'una certa massa boscosa amb la qual abastir-se, sobretot de fusta per a les tasques de la cuina i per als forns de les, quasi sempre presents, terrisseries.

Respecte a la situació topogràfica, element importantíssim pel que fa a poder proveir-

se d'aigua (Gorges 1979, 90), terres fèrtils cultivables i argiles aptes per a la producció terrissera, la Safor destaca per tindre diverses vil·les que es localitzen a la planura al·luvial i a la vora de les vies de comunicació, a més de les situades a la vora dels rius Serpis i Vernissa, de barrancs, així com a prop de la costa.

Els autors clàssics (Varró, Cató i Columel·la) parlen de la vil·la esclavista, diferenciant-hi diverses parts que reben el nom de *pars urbana* i *pars rustica*. La primera corresponia a la residència del propietari, el qual podria viure de manera permanent o a temporades; la segona, a la vivenda dels esclaus, amb la important cuina, i a la sèrie de dependències agrícoles diferenciades com a *pars fructaria*, en forma de magatzems, molins, premses, cellers de vi i de l'oli, pallisses, estables i tancats per al ramat. Annexa a aquesta *pars rustica* es podia disposar el sector artesanal o terrisseria, amb forns de producció ceràmica, de metalls i de vidre, entre altres (Giralt i Raventós 2005, 316 i 321).

Normalment, també s'hi desenvolupava la cria d'animals, destacant les aus pels seus elevats preus i consum. Aquesta activitat, anomenada *villatica pastio*, es realitzava, normalment, en una zona o edifici afegit al cos principal de la vil·la, construint-se per a tal fi un segon pati (Gorges 1979, 112).

Les excavacions arqueològiques realitzades a la Safor destaquen per l'escassetat d'obtenció de plantes completes. De tots els esquemes o models de vil·les establerts pels estudiosos del tema (Gorges 1979; figura 7), les vil·les comarcals, com són la de la Sort i la de l'Era-Escoletes, s'adscriuen al model de vil·la amb peristil central al voltant del qual s'articulen una sèrie d'estances domèstiques de caràcter residencial, datat a partir de la segona meitat de segle I dC (Gorges 1979, 113 i 119). Normalment, aquests peristils, envoltats de columnes, articulaven diverses estances que podien ser el *tablinum*, o sala de recepció, els *triclinia* o menjadors amb els característics llits, i els *balnea* o banys termals (Giralt i Raventós 2005, 316), a més de les latrines i els edificis agrícoles (Gorges 1979, 125), ja que aquests podien estar separats o no de la zona residencial.

Respecte a la mà d'obra que sostenia el model de la vil·la, podia ser esclava, lliberta o basada en el colonat (llogaters de la terra), però predominava la primera categoria segons podem veure a partir de l'estudi de les inscripcions trobades a la comarca (Corell 1999 i González 2001). Un *vilicus* o encarregat, de condició esclava (Revilla 1995, 105), era qui dirigia les rendes de l'explotació quan el propietari estava absent. L'encarregat, dins de l'esquema tradicional de vil·la vitruviana (figura 7), tenia la seua pròpia habitació, situada a prop de l'entrada, des d'on controlava el pas de gent a les diverses estances.

Sobre aquest contingent de gent descansava el conreu de la famosa tríade mediterrània, és a dir, el vi, l'oli i els cereals, base de l'alimentació. Els dos primers, amb la figuera, eren els més importants pel que fa a la seua plantació, mentre que el cereal es conreava només per tal d'autoabastir la pròpia hisenda. En diversos períodes puntuals, vinculats sobretot al moment de la collita, es necessitava un major nombre de jornalers o treballadors, els quals eren coordinats per l'encarregat de la finca.

És, però, el vi qui protagonitza el desenvolupament agrícola i comercial de les vil·les saforenques, ja que es conrea en una gran quantitat de terres de planura i modifica així l'anterior paisatge d'època ibèrica que presentava una menor pressió humana. Pel que fa a l'oli, no sembla que el conreu de l'olivera estiguera molt desenvolupat a la zona, encara que existia una producció comarcal, la qual es va envasar en el contenidor amfòric Oliva 3, que abastia els diversos centres i la ciutat de *Dianium*. Prova d'aquest autoabastiment és l'escassa presència a l'estratigrafia de la ciutat de Dénia i del seu *territorium* de l'àmfora oleària bètica Dressel 20.

15

LES VIES DE COMUNICACIÓ A LA SAFOR ROMANA. LA VIA LITORAL I LA VIA INTERIOR

El 1983 Josep A. Gisbert (Gisbert 1983, 246; 2003, 122) va llançar la hipòtesi que hi havia una doble xarxa viària que travessava i vertebrava el poblament i les explotacions rurals de les comarques de la Safor i la Marina Alta. Aquests dues vies no serien la pròpia Via Augusta, sinó uns ramals secundaris d'aquesta.

La primera i originària via de comunicació va ser l'anomenat camí Vell de Xàtiva, el qual, amb un origen ibèric, venia des de la ciutat de *Saetabis* (Xàtiva), travessava la Vall d'Albaida, creuant el riu Vernissa, mitjançant un pont bastit a l'època romana, passava pels jaciments de la Daia (i a partir de l'època Flàvia també per la vil·la de la Sort), endisant-se a la planura al·luvial dels termes de Potries i Beniarjó (amb les seues explotacions agrícoles com la Catorzena-Campina, Pardines-La Runa), i passava als peus de l'assentament localitzat a la Muntanyeta de Sant Miquel fins arribar a la terrisseria d'Oliva. Des d'ací es dirigia cap a Pego, passant pel costat dels antics poblats ibèrics de les Muntanyetes i

el Castellar fins arribar a l'altre dels assentaments primerencs romanitzats del territori dianenc, el Tossalet de les Mondes (Pego). A partir d'ací el ramal podria continuar cap a les valls interiors o fins a la ciutat de *Dianium*.

L'altra via de comunicació comarcal d'època romana és aquella que segueix un traçat més costaner i rectilini. Bastida en el segle I dC (Gisbert 2003, 124), podia empalmar amb l'altra via o seguir un camí diferent i independent.

Aquesta via partiria de la zona de la Ribera Baixa, venint des de la ciutat de *Valentia*, travessaria el Xúquer en el terme d'Alzira, endinsant-se dins de la subcomarca de la Vall d'igna –amb la característica del topònim Taverna, el qual designa una possible parada– vorejant les terres de marjal arrimades a la serralada muntanyosa de Tavernes, Xeraco, Xeresa i Gandia (Pons 1977, 50). Al pas per les localitats de Xeraco i Xeresa, el topònim, camí de la Calçada, així com ocorre a la zona d'entrada a Oliva, és simptomàtic de l'ús d'aquesta via fins a la construcció fa escasses dècades de l'actual carretera N-332. És interessant com, encara al període de la dictadura de Primo de Rivera, als anys 20, el traçat empedrat de carretera nacional seguia el mateix que l'antiga via romana, adossant-se a la serralada muntanyosa, tal com es veu encara a diverses zones del terme municipal de Xeresa.

A la gran llacuna informativa pel que fa a restes arqueològiques del nord de la comarca, Xeresa, amb la vil·la del Calamau, situada a la vora d'aquesta calçada costanera, seria una excepció. Sembla que la vil·la era una explotació agrícola aïllada, potser afavorida per l'escassa superfície condicionada per la serralada en forma de ferradura i la marjal propera. Aquesta explotació, situada en una raconada per tal de protegir-se dels vents (Gorges 1979, 92) i de la vista dels vianants, va deixar una empremta forta a la zona, ja que existeix planimetria del segle XVIII que indica l'existència d'una gran extensió de conreu de la vinya.

Una vegada travessat el camí de la marjal, deixant arrere la muntanya de Bairén, sobre la qual es va disposar un assentament al Baix Imperi, la via es podia dirigir cap a la zona on avui se situa la ciutat de Gandia, creuant el riu Serpis i arribant a la vil·la del Rajolar (fàbrica de Dulcesol S.A.), des d'on es dirigiria fins a la terrisseria d'Oliva, tal com ens pot indicar el topònim la Calçada, a l'entrada d'Oliva.

Per contra, a partir de Bairén la via podia dirigir-se cap a l'est, travessant les marjals, discorrent per la zona de l'Alqueria del Duc, on existeixen restes romanes, pel camí Vell

del Grau (Pons 1977, 50), fins a creuar el riu Serpis a l'altura quasi de la desembocadura (Gisbert 1983, 246), a la vora dreta del qual es situava la vil·la de Rafalcait. Des d'ací el vial transcorria de manera paral·lela al litoral, deixant a dues bandes vil·les com l'Era-Escoletes (Daimús), la Vela i l'Alcúdia (les dues a Miramar), fins a girar cap a l'oest a l'altura de Bellreguard (Pons 1977, 51) i empalmar amb el tram de via anomenat la Calçada, arribant a la Muntanyeta de Sant Miquel, des d'on es dirigia de nou, vorejant la muntanya de Santa Ana, a la terrisseria d'Oliva. Sembla que aquest taller d'àmfores podria haver estat, més o menys, el lloc de connexió d'ambdues vies principals de la comarca. En el seu camí cap a *Dianium*, i a falta de comprovació i detecció de jaciments costaners en el terme d'Oliva, podria haver discorregut pel camí de les Bruixes (Oliva), enllaçant amb la vil·la costanera de l'Estanyó (Dénia).

No hem d'oblidar que aquestes vies comarcals principals (secundàries en l'àmbit de País Valencià), posseïen camins o ramals més particulars, que enllaçaven les vil·les o explotacions de l'interior comarcal, com les dels termes de la Font d'En Carròs i de Vilallonga, amb aquestes carreteres de mercaderies, persones, costums i pensaments.

16

EL MÓN FUNERARI, UN FACTOR DE DETECCIÓ DE POBLAMENT

El període altimperial romà és el moment en el qual, igual com es produeix la baixada a la planura per tal d'articular el territori mitjançant el model d'explotació romà o vil·la, la romanització o aculturació de la població indígena a l'esquema romà es fa patent també en les actituds socials dels pobladors comarcals, amb l'erecció d'esteles o làpides funeràries per tota la Safor (Gisbert 1983, 245).

La nostra comarca presenta un llistat de làpides i monuments funeraris, un total de quaranta-una (Corell 1999, 275), que ens poden ajudar a incidir en la localització d'assentaments rurals així com en el coneixement de la condició social, servil o no, dels treballadors o components d'aquestes explotacions rurals.

Davant l'abundància de les làpides en forma d'esteles, existeixen altres tipus de peces funeràries en menor nombre, com són els blocs, les ares i els pedestals, però les plaques

manquen del tot dins del repertori. Amb únicament el caràcter sepulcral, les inscripcions donen diverses dades cronològiques, situades la major part (17 peces) en el segle I dC, 11 en el segle II, 6 entre la fi del I i els inicis del II, 5 entre la fi del segle II i els inicis de la tercera centúria, i cap d'abans de l'Era o posterior al segle III dC (Corell 1999, 275).

Les inscripcions han estat localitzades a diversos indrets de la comarca, ja siga a partides, en el casc urbà mateix, inserides en edificis privats o públics, o en possessió d'erudits del moment, com és el cas de Gregori Maians, a sa casa d'Oliva (Corell 1999, 276, 281, 282 i 283). Així doncs, les troballes han estat realitzades a les localitats d'Oliva (Corell 1999, 276-287), la Font d'En Carròs (Corell 1999, 288-291), Vilallonga (Corell 1999, 291-297), Ador (Corell 1999, 298 i 299), Palma de Gandia (Corell 1999, 299 i 300), Ròtova (Corell 1999, 301), Lloc Nou de Sant Jeroni (Corell 1999, 302-306), Rafelcofer (Corell 1999, 306-309), Beniarjó (Corell 1999, 309-311), Almoines (Corell 1999, 311-313), Daimús (Corell 1999, 314-316) i Gandia (Corell 1999, 316-323).

Encara que la major part estan descontextualitzades, algunes se situen a partides on les restes arqueològiques parlen de l'existència de vil·les o explotacions rurals, tal com ocorre amb les inscripcions de l'Alter, el Pla de la Font i Buixerques (totes tres al terme de Vilallonga) (Corell 1999, 292-294, 295 i 296), i la de la vil·la del Rajolar (Corell 1999, 323), o a jaciments excavats, com és el cas de Cais-Aiguamolls (Corell 1999, 291 i 292), o a zones amb necròpolis excavades com ocorre a la partida de Sant Josep, a Oliva (Corell 1999, 278 i 279).

L'únic soterrament comarcal associat amb una inscripció és el de Ròtova (González 2001, 317). Trobada la inscripció en un bancal situat darrere de l'església, estava dedicada a Lluci Bebi Trifó i es va datar a la primera meitat del segle I dC (Corell 1999, 301), adscriuint-se segurament a la propera vil·la de la Sort, o fins i tot a l'assentament de La Daia (Alfauir).

Segons els estudis de González Villaescusa, els cementeris o necròpolis del període altimperial romà es trobaven situats a una distància mitjana d'uns 404 metres, oscil·lant entre el mínim de 150 i el màxim de 1300 metres, localitzant-se dins d'allò que era terra susceptible de ser explotada o conreada (González 2001, 133). Aquestos cementeris eren simples acumulacions de sepultures, d'escàs nombre de soterraments, amb un màxim d'una trentena, a jaciments com Vinyals (Ondara, la Marina Alta), i un nombre normal que sol ser superior a les 5 o 6 tombes, sent freqüent la troballa d'una o dues sepultures aïllades en el camp (González 2001, 132).

L'única necròpolis altimperial excavada i en fase d'estudi és la de la partida de Sant Josep, a Oliva, on es varen documentar les clàssiques sepultures cobertes amb *tegulae* disposades horitzontalment sobre el soterrament, a més de simples fosses a terra sense coberta i cistes de *tegulae* (González 2001, 351), datant-les el titular en el segle III dC (Aparicio 1990).

Allò que sol ser excepcional a la comarca, encara que normal a la costa mediterrània peninsular (Gisbert 1983, 245), com veiem a l'exemplar localitzat a la Vila Joiosa, és la sepultura en forma de monument funerari a mode de torre, com és el sepulcre turriforme de Daimús.

Aquest, dibuixat i estudiat en els segles XVIII i XIX pel comte de Lumiares i per Laborde, respectivament, ha estat rescatat per a la investigació comarcal per part de Francesc Pons Moncho (Pons 1973, 1977 i 2006) i el tàndem format per Lorenzo Abad i Manuel Bendala (Abad i Bendala 1985).

Era una tomba, situada al costat de la via litoral que des del nord, passant per la vil·la de Rafalcait, es dirigia cap a *Dianium*, al voltant de la qual es varen localitzar diversos enterraments de la mateixa cronologia romana, finals del segle I-segle II dC (Gisbert 1983, 245), segle II dC (Corell 1999, 314 i 315), o, segurament, i tal com indica l'estudi dels motius arquitectònics, segon terç del segle II dC (Abad i Bendala 1985, 182; González 2001, 338). La seua proximitat a l'excavada vil·la de l'Era-Escoletes, situada a un centenar de metres cap al sud-est, seria indicativa de la pertinença a aquesta explotació agrícola, separant-se de la resta de les tombes, localitzades en el que avui són les escoles, les quals serien les sepultures de la *plebs rustica* o treballadors-esclaus de la vil·la.

Dedicat a la figura de Bebia Quieta (Corell 1999, 314 i 315), tal com ens indica l'epigrafi de la làpida, aquesta construcció presentava un cos inferior format per una plataforma de carreus amb una fonamentació d'*opus caementicium* (Abad i Bendala 1985, 149). El cos central era de planta rectangular, amb pilastres corínties ancorades a cada cantó amb bases àtiques i capitells corintis (Abad i Bendala 1985, 169 i 176). La façana contenia la inscripció de la persona soterrada a l'interior del monument, i es devia coronar l'obra, segurament, amb un frontó i una volta de canó (González 2001, 337).

La descripció, a inicis del segle XVI, de la troballa de tres caps de marbre (d'un baró i de dues dones), juntament amb restes d'inhumacions dins d'un sarcòfag de plom (Pons 2006, 5) ens aportaria informació respecte a la possible decoració escultòrica del conjunt

monumental. El topònim *Ad Statuas*, situat segons l'itinerari d'Antoní Pius a XXII milles (33 quilòmetres) des de *Sucro* (Alzira?) (Pons 1977, 49), parla d'un lloc de descans dels viatgers, i d'abeurador dels animals, localitzat a les proximitats d'un element característic de la zona (Pons 2006), en concret, de les Estàtues, que de segur fan referència a aquestes escultures que haurien format part del sepulcre turriforme de Daimús.

17

INTERPRETACIÓ DE LA SAFOR ROMANA. REVISIÓ ARQUEOLÒGICA DELS ÚLTIMS 25 ANYS

Han estat diversos però escassos els jaciments romans excavats en els últims 25 anys a la nostra comarca. Ja siga en forma d'assentaments, vil·les, centres de producció ceràmica, centres de producció agrícola, tant vinícola com oliera, etc. El ben cert és que amb l'estudi detallat dels assentaments s'ha anat completant una part molt important de la història comarcal. Un període cronològic que va assentar les bases de la societat actual, on la població indígena ibèrica amb una cultura material, social i espiritual particular i ancestral, va patir l'aculturació del major imperi que ha vist mai la mar Mediterrània.

Encara que s'han quedat sense estudiar diversos jaciments molt importants, com pot ser el Rajolar, a Gandia –que va ser una de les majors vil·les de la comarca, amb complex termal i forns de producció d'àmfores, en ple procés d'excavació i estudi per part dels seus titulars– a més de la gran quantitat de jaciments dels quals només es coneix informació gràcies a la prospecció sistemàtica d'arqueòlegs i entusiastes col·laboradors de l'arqueologia, sembla que el panorama investigador comarcal ha avançat, o millor dit, està avançant de cara a un dels seus majors compromisos i finalitats: la difusió de la realitat arqueològica del sistema de poblament rural, del seu funcionament al voltant d'un gran centre receptor i redistribuïdor de mercaderies com era la ciutat de *Dianium*, en definitiva, del coneixement de la implantació del sistema d'explotació romana en el territori saforenc.

L'inici de l'estudi del poblament romà altimperial de la Safor parteix de la base d'un anterior sistema d'habitabilitat del territori basat en poblats situats a una certa altura, sobre tossals o turons localitzats a escassos metres de les fèrtils planures agrícoles i ramaderes, que es col·locaven preferentment a les zones de comunicació vitals del territori, com és

la via que des del nord travessava tota la comarca en direcció a la Marina Alta, i la que des de l'interior, la Vall d'Albaida, es dirigia cap a l'Horta de Gandia per a empalmar amb la primera via (figura 6). Aquests dos camins es varen perpetuar en el període romà, augmentats amb la creació d'una altra via de comunicació, però ara litoral, que unia les diverses vil·les o centres d'explotació entre si i amb la capital territorial dianenca (figura 6). Es crea, així, una densa xarxa de vies d'extracció de recursos i excedents de cara al seu consum i exportació via port de *Dianium* cap als ports provincials de la Mediterrània Occidental.

Si l'estudi dels jaciments romans de la comarca presenta un cert endarreriment respecte als d'altres comarques més pioneres, com poden ser les catalanes, aquesta llacuna d'informació és major pel que fa als pertanyents a la cultura ibèrica. Encara que les restes arqueològiques són abundants, aquestes només s'han pogut detectar a partir de la prospecció sistemàtica del territori, quasi mai amb la realització d'una intervenció arqueològica que poguera aprofundir en aspectes com l'urbanisme dels poblats, etc.

Hi ha, però, excepcions, com la necròpolis ibèrica que es va exhumar amb les tasques de restauració de l'antic hospital de Sant Marc, a Gandia, seu avui del MAGa, així com d'algunes cales efectuades al, malauradament, abandonat castell de Bairén, i l'excavació amb sondejos al poblament del Rabat, a Rafelcofer (Aparicio, Gurrea i Climent 1983).

Així doncs, arran d'aquesta prospecció del territori es va poder oferir una certa visió de quin podria haver estat el panorama urbà dels segles previs a l'arribada dels romans i de l'efecte de la romanització. Amb un poblament escàs pel que fa a nombre de llocs d'habitació, sembla que el major poblament de la zona va ser el situat a la muntanya del Rabat, dominant una gran planura i la via de comunicació interior al costat de la qual es situarien vil·les com la de la Muntanyeta de Sant Miquel (la Font d'En Carròs-Alqueria de la Comtessa). Aquest assentament va patir tres campanyes d'excavacions arqueològiques des de 1980 a 1982, que van descobrir una part del poblament que presentava materials ibèrics al costat de materials romans republicans (campanianes, àmfores Dressel 1C, *dolia*, teules, monedes, etc), la qual es va datar als segles II i I aC (Aparicio, Gurrea i Climent 1983, 285, 287, 288, 291, 299 i 303), encara que diversos autors afirmen que el poblament devia ser la continuació de l'antic assentament de l'Edat del Bronze situat a la part est del tossal, endarrerint la seua cronologia fins al segle v aC. (Aparicio, Gurrea i Climent 1983, 305).

Estudis d'arqueòlegs comarcals han pogut corroborar la presència al Rabat de ceràmica d'importació datada entre els segles v i els primers anys del segle I dC, encara que la gran

majoria del material ceràmic correspon al segle II i primera meitat del I aC, moment en el qual el poblat va assolir la màxima cota d'expansió urbanística (Gisbert 1982a). A més a més, als peus d'aquest tossal s'ha detectat un altre jaciment amb ceràmiques importades, com és la campaniana A tardana i B, i les àmfores Dressel 1B i 1C, i Lamboglia 2, confirmant així la influència romana sobre la població indígena amb el consum per part d'aquesta dels vins itàlics (Gisbert 1982a; 1983; i 1998, 385).

Aquest fenomen d'assimilació de nous costums alimentaris, amb el seu prestigi (Arasa 2001, 38) i vaixel·la de taula, també es veu en poblats ibèrics del territori de *Dianium* situats a la comarca de la Marina Alta, com és el jaciment de la Penya de l'Àguila, a Dénia, on apareix la ceràmica campaniana B i les àmfores romanes Dressel 1B i Lamboglia 2, datant-se a la primera meitat del segle I aC, dins del context de les guerres sertorianes (Castelló 1990, 113, 115 i 118).

A la vora d'aquest centre urbà, que possiblement hauria pogut articular la resta d'assentaments de la comarca, actuant a mena de capital política, atesa la seua situació central i estratègica al costat de la via més important de comunicació de l'època a la comarca, es varen erigir altres petits llocs o nuclis de població que s'ocupaven de controlar, vigilar i explotar la resta del territori comarcal.

Amb aquesta funció podem veure el castell de Borró, a Ròtova, enclavament que controlaria el camí Vell de Xàtiva, via d'entrada i eixida de persones i mercaderies des de la comarca de la Vall d'Albaida cap a la Safor.

També tenim el Castellar d'Oliva, amb la seua fascinant necròpolis situada als peus del tossal, les grans urnes funeràries, amb decoració pintada, exhumades als anys 30 del segle XX, assentament que controlava la via d'accés a la zona de Pego i la marjal, continuació de la via interior ibèrica que a finals del segle I aC, cap al 10 aC (Gisbert 1980, 227), va veure erigir un dels primers assentaments rurals romans del territori de *Dianium*, el Tossalet de les Mondes, al terme de Pego.

El poblat del Castell de Bairén tindria als seus peus la via que anava pegada a la serralada muntanyosa que permetia salvar la marjal i que avui es presenta fossilitzada mitjançant la carretera N-332.

Altres jaciments són el Tossal de Castellonet, el Castell de Palma i el Molló dels Corbs, aquest últim a Oliva i amb una possible funcionalitat defensiva, de fortificació, a més de les coves amb restes de cultura material ibèrica com són Meravelles (Gandia), Bolta (Real de Gandia) i Porcs (Oliva) (Aparicio, Gurrea i Climent 1983, 306, 307 i 308).

L'únic jaciment situat al pla seria el del camí del Pla, a Oliva, el qual presenta materials d'època ibèrica juntament amb àmfores Dressel 1A i ceràmica campaniana. Els autors del seu estudi daten aquest suposat poblat entre el segon quart del segle IV i el canvi d'Era (Aparicio, Climent i Martínez 1994, 112, 113 i 114). L'inici de la dècada dels anys 80 ha estat el moment d'arrancada de l'estudi de la romanització a la comarca. Encara que es va fer una carta arqueològica comarcal per part de diversos arqueòlegs i estudiosos de la zona i del país (Aparicio, Gurrea i Climent 1983), la realitat es presentava més difícil i complicada que la que hem exposat.

A pesar dels estudis puntuals d'erudits de la comarca, com els de Francesc Pons Moncho (Pons 1973), és en aquells moments quan va fer acte de presència un jove arqueòleg, natural d'Oliva, que es va interessar per l'estudi de les restes arqueològiques del període romà a la seua comarca, iniciant l'anàlisi del poblament rural a la zona que formava part del territori de *Dianium*, capital d'un vast territori conformat per les comarques de la Marina Alta i la Safor (figura 1).

Els seus inicis varen ser bons, amb l'excavació i estudi de la vil·la romana de la Catorzena-la Campina, a Potries, i va arribar a ser cap del Servei Municipal d'Arqueologia de la Ciutat de Dénia, des d'on dominava i controlava, com ja es feia fa 2000 anys, l'interland o zona d'influència de la ciutat. A pesar de la seua tasca al territori de la Marina, ha pogut desenvolupar tota una sèrie de mesures i actuacions per tal de localitzar, estudiar, difondre i protegir les restes arqueològiques vinculades al fenomen de la romanització. Així doncs, conjuntament amb un grup de persones conscienciades i altres arqueòlegs, va situar i inventariar la major part dels jaciments romans de les comarques anomenades, factor bàsic per tal de realitzar un estudi de poblament a causa de la falta d'excavacions en extensió i l'escassa informació facilitada pels autors llatins pel que fa a la nostra zona (Giralt i Raventós 2005, 298).

A hores d'ara, sembla que J. A. Gisbert estiga centrat més a la zona de la Marina Alta, amb la futura difusió i estudi de les diverses intervencions arqueològiques realitzades al solar de la ciutat romana de *Dianium*, i ha donat peu així que altres, com el que subscriu, s'interessen en l'estudi del fenomen del poblament rural comarcal, element clau per tal de d'analitzar el paper de les vil·les rurals del territori amb el de la capital política i administrativa.

Com ja hem dit, la falta d'un major nombre d'excavacions arqueològiques en extensió ha determinat sempre la interpretació de les restes localitzades a la comarca. A hores d'ara,

el panorama se'ns presenta millor, encara que fa falta una planificació arqueològica de la zona, amb un major control de les autoritats sobre els solars susceptibles d'allotjar restes arqueològiques, a més de la necessària promoció de camps de treballs anuals o excavacions ordinàries per tal de realitzar intervencions pausades que puguin, a la llarga, promoure la musealització de jaciments amb les possibilitats turístiques que comporte.

Al predominant poblament en altura, representat per excel·lència amb el Rabat (Rafelcofer), se li afegeix, a finals del segle II i durant la meitat del segle I aC, un altre tipus de nuclis d'habitació els quals s'instal·len en petits tossals i alterons. Aquests, amb unes dimensions més petites, sincrònics i dependents dels *oppida* o poblats fortificats en altura, se situen a prop de les terres de conreu de la plana i al voltant de les vies de comunicació (Gisbert 1998, 388). Entre altres, destaquem el camí del Pla, a Oliva, un jaciment situat al peu del mateix poblat del Rabat, i la Muntanyeta de Sant Miquel (la Font d'En Carròs). Aquests es caracteritzen per presentar un major nombre de peces de ceràmica importada d'origen itàlic, representada per les campanianes i les àmfores vinàries Dressel 1B i 1C, i Lamboglia 2 (Gisbert 1983, 242).

És a finals del segle I aC i durant el principat d'August, amb la instaurada *Pax Augusta*, quan sorgeix un nou model de poblament d'organització i explotació del territori saforenc. Aquest model romà es va basar en la implantació d'una xarxa de vil·les o explotacions rurals que s'articulaven al voltant de les principals vies de comunicació que creuaven el territori.

La vil·la és la base del sistema d'explotació romana d'un territori. És un model que ja feia segles que havia sorgit a la península Itàlica, analitzat, estudiat i pregonat per part dels historiadors de l'època, com Vitruvi (figura 7), amb l'assoliment d'edificis complexos i una gran quantitat de luxe pel que fa a la seua decoració.

El primers assentaments rurals romanitzats de la comarca són els de la Muntanyeta de Sant Miquel (la Font d'En Carròs), el Tossalet de l'Alcúdia (Vilallonga), la Daia (Alfauir), la Vega (Rafelcofer), la Vela (Miramar) i Cais-Aiguamolls (Vilallonga). Es tracta d'una sèrie d'assentaments que se situen ja al pla, encara que alguns com la Muntanyeta de Sant Miquel i el Tossal de l'Alcúdia es disposen sobre turonets d'escassa altura i són la continuació d'antics assentaments ibèrics dels segles II-I aC.

Alguns es disposen al costat de les vies de comunicació interior, com la Muntanyeta i la Daia, o litoral, com la Vela i la Vega, i altres explotaven la zona interior de la comarca, com Cais i el Tossalet.

Un exemple de vil·la que arranca a l'època d'August és la de Rafalcaid-Hort del Comte, situada al costat de la via costanera i a la vora dreta del riu Serpis, a prop de la seua desembocadura (figura 3). La vil·la no presenta materials del període ibèric i en canvi sí sigil·lata aretina, i devia construir-se a la zona per tal d'abastir-se de la preada aigua i poder explotar els recursos de la immediata marjal.

És en el segle I dC quan triomfa el model de vil·la localitzada a la planura, i s'abandonen els assentaments tardorepublicans situats als tossalets de petita altura, com ocorre a la Muntanyeta de Sant Miquel cap el 60-70 dC (Gisbert 1983, 243).

Ara, segles I i II dC, és el moment del bastiment del major nombre d'explotacions rurals d'època romana, amb la continuació del jaciment tardorepublicà de Cais-Aiguamolls.

La comarca es pobla amb tota una sèrie d'instal·lacions agrícoles de nova planta que se situen en llocs estratègics i no casuals. Així doncs, podem veure com Rafalcaid, el Reconx i la Catorzena-Campina, es disposen al costat o marge del riu Serpis, ja que la seua activitat terrissera necessitava de la preada aigua (figura 5).

A la rica zona d'assentaments que suposava el terme de Vilallonga se li afegixen ara Buixerques, el Pla de la Font i l'Alter, dos centres, els últims, que per les restes arqueològiques fruit de les prospeccions, sembla que varen disposar de forns per tal de produir contenidors ceràmics. Indicatiu és el fet que avui es continue amb la indústria terrissera a la zona on fa vint segles ja es realitzaven tasques artesanals.

Entre aquesta zona d'interior i el camí Vell de Xàtiva es varen erigir les vil·les de Pardines-La Runa (Beniarjó-Rafelcofer), els Quatre Camins o Casa Blanca (Almoines) i les Jovades (la Font d'En Carròs). De Pardines-La Runa, només ens podem aventurar a dir que, encara que es presenten els dos jaciments distanciat en uns quants centenars de metres, podrien formar part del mateix *fundus* o explotació.

Interessant és el fet que ara és el moment en què s'observen restes culturals romanes al nord de la comarca, concretament a la vil·la del Calamau, a Xeresa, on es varen detectar dipòsits subterranis o *siri frumentaria* (Gisbert 2003, 141), treballats en la roca mare, per tal de poder emmagatzemar, possiblement, gra. Per contra, la subcomarca de la Vallidigna es presenta totalment desconeguda pel que fa a les restes romanes, només amb la troballa d'escasses peces monetàries del segle III i IV dC i fragments ceràmics (sigil·lates) (informació facilitada gràcies a la prospecció realitzada per Llorenç Alapont Martín dins d'un projecte de la Mancomunitat de la Vallidigna), encara que el nom de Tavernes procedisca

del topònim romà *Taverna*, el qual significava cabana, tenda o venta (Pons 1977, 50), i era una de les típiques parades en les vies de comunicació de l'època.

En aquest segle I dC també es varen bastir la sèrie de forns dels períodes I, II i III de la terrisseria d'Oliva, un complex terrisser situat al costat d'un barranc que va veure iniciar la seua producció d'àmfores Dressel 2/4 i Oliva 3, a més de fenòmens d'imitació d'àmfores bètiques i itàliques (Gisbert 1998, 393), i de ceràmica comuna, segurament durant el regnat de Tiberi o de Claudi, arribant fins al període flavi (produint l'àmfora Gal·la 4; Gisbert 1998, 396) o fins i tot a inicis del segle II dC. Aquest centre terrisser destaca per ser l'únic excavat a la comarca, mentre que a la Marina alta destaca la terrisseria de la vil·la de l'Almadrava (els Poblets). En altres terrisseries, vinculades a vil·les com la de Catarroja, també es produïen les àmfores Dressel 2/4 i Dressel 20 local, aquesta amb menor quantitat, a més de ceràmiques bàsiques per a cobrir les feines necessàries dins del procés productiu i econòmic de l'explotació (Garcia-Gelabert 2005, 43, 46 i 50).

La datació de la primera etapa de producció d'àmfores del taller d'Oliva, que connectaria amb la generalització a tota la comarca, estaria situada a la primera meitat del segle I dC, possiblement en el segon terç, i en relació amb els resultats exhumats a la ciutat romana de *Dianium*, i a les vil·les de la Catorzena i la Muntanyeta de Sant Miquel (Gisbert 1987, 111). En el segon moment de producció amfòrica, a partir del període flavi, faria acte de presència el contenidor anomenat Gal·la 4 (Gisbert 1987, 111 i 112), model de clara importació gèl·lica, que mai no va adquirir la importància de volum que va assolir l'àmfora Dressel 2/4.

La majoria de les terrisseries de la comarca inicien la seua activitat a meitat de segle I dC i perduren fins al període flavi o, fins i tot, a l'antoní (Gisbert 2003, 131), mentre que el centre terrisser de l'Almadrava presenta una cronologia que va des de la meitat del segle I dC fins a les últimes dècades del segle III dC (Gisbert 1999, 65).

A l'època de Domicià, als Països Catalans (PPCC), les restes arqueològiques documenten una baixada de la producció i comercialització dels vins tarraconenses (Giralt i Raventós 2005, 424). Els segles II i III veuran l'extinció de la producció local d'àmfores, localitzant-se a l'estratigrafia de la ciutat romana de *Dianium* contenidors procedents del continent africà (Gisbert 1987, 112).

Aquestes terrisseries podien estar separades de les *villae* o bé a les seues immediacions, a causa de factors de tipus físic com l'existència d'argiles aptes o la presència d'un curs

d'aigua permanent (Gisbert 1990, 96; 1999, 67). En el cas d'Oliva, a falta d'excavacions que ho confirmen, sembla que l'erecció de la terrisseria respondria a una necessitat inherent als nuclis agrícoles mateix, lligada al funcionament econòmic d'una vil·la (Gisbert 1987, 106; 1998, 389), per tal de proveir-se de contenidors ceràmics per a efectuar el seu transport fins al proper port, així com, possiblement, per a consum propi en forma de *dolia*, materials de construcció i ceràmiques comunes (Revilla 1995, 10).

Aquests tallers artesanals són abundants si els comparem amb altres zones estudiades del País Valencià, com el territoris de *Saguntum* i *Saetabis*, i equiparables a les àrees catalanes d'*Iluro* (Mataró) i *Baetulo* (Badalona). Es localitzen un total de 15 terrisseries a l'hinterland dianenc (Gisbert 1998, 388; 2003, 126), nou de les quals són els suposats jaciments saforencs amb presència de forns (Gisbert 1998, 389; figura 5) sobre la base de factors com són les pròpies evidències de forns, com ocorre a Oliva, El Rajolar i Rafalcaid, o per troballes d'abocadors o restes de rebutjos d'àmfores, com ocorre a la Catorzena i els altres centres (Gisbert 1987, 106 i 107; Coll 2005, 159 i 161).

Els escassos forns que s'han excavat i estudiat a la comarca, com és el de la vil·la del Rajolar i el d'Oliva, s'adscriuen al majoritari i abundant tipus A4 de Jaume Coll o Cuomo II/b (Coll 2005, 159 i 165), de planta quadrada amb arcs transversals que sostenen la graella, datant-se ambdós en el segle I dC. i relacionant-se amb jaciments romans de nova planta. Aquest tipus de forns es troben, normalment, associats a la producció de terrisseria i àmfores, així com a la de material constructiu, i constitueixen una segona estratègia de la vil·la per tal d'extraure un complement extra als ingressos de l'agricultura.

Com ja hem dit, una de les possibilitats era que els tallers artesanals o terrisseries se situaren a prop d'un establiment rural, amb una disposició dels forns de manera dispersa i sense planificació, bastint-se tots en un mateix moment, sent sincrònics, o erigint-se de manera diacrònica, observant així l'evolució del jaciment i de la producció ceràmica resultat del creixement de la terrisseria i de l'ampliació de la seua activitat (Revilla 1995, 27), com es veu a la d'Oliva.

Altres models més sofisticats serien com el de l'Almadrava (els Poblets), on al voltant d'un pati central delimitat per una sèrie de naus rectangulars on es fan les diferents fases de manufactura, es disposen els forns (Revilla 1995, 30). Uns forns que se superposen cronològicament uns als altres, destruint-se els més vells, podent-se estudiar els últims, datats al segle III dC, moment d'abandó de l'activitat terrissera de la vil·la (Gisbert 1987 i 1999).

A partir del període de la dinastia Flàvia és quan el panorama torna a canviar, creant-se noves vil·les i ampliant-se'n d'altres més antigues, a més de reduir-se la producció amfòrica, com veiem amb la desaparició de la terrisseria d'Oliva, en consonància amb els casos estudiats a les comarques catalanes i a l'Horta de València (Giralt i Raventós 2005, 427). A la zona interior en direcció a la Vall d'Albaida, es va erigir la vil·la de la Sort, explotació que va assolir una gran importància pel que fa al seu programa constructiu, ja que va disposar d'una zona de termes o *balneum* connectada amb un pati central, envoltat de dependències, mitjançant un corredor o galeria. A l'igual que aquest centre rural, la vil·la del Reconc, a Ador (Gorges 1979, 423), i la vil·la de la Catorzena-Campina, a Potries, també varen gaudir d'un sistema d'hipocaust, propi d'aquesta sèrie d'instal·lacions (Gisbert 1983, 244). La vil·la de Rafalcaid veuria ampliada la seua superfície, tal com demostra el gran conjunt de materials ceràmics i estructurals en forma de columnes, murs i paviments.

És doncs, el segle II dC, un moment d'auge del sistema d'explotació de la terra basat en la vil·la, en el qual aquests establiments s'enriqueixen ediliciament, amb el bastiment de complexos termals ricament decorats amb pintures murals i, pendent de comprovació, amb possibles mosaics. Escultures no en falten, com ocorre a la vil·la del Rajolar, a Gandia, una de les de major superfície juntament amb la de Rafalcaid.

Dins d'aquest període flavi, l'excavació arqueològica, per part de J. A. Gisbert (Gisbert 1982b), de la vil·la de la Catorzena-la Campina ens dóna una informació cabdal per al coneixement del poblament rural comarcal. La importància de les troballes arqueològiques en aquest jaciment ja va ser remarcada l'any 1949 per Simeón Peiró (Peiró 1949, 152 i 153).

En cada partida de què es compon el jaciment es van poder individualitzar dues àrees diferents d'un *fundus*. A la partida de la Campina, amb la detecció de materials d'obra com restes de murs, elements de columnes, fragments de revestiments, paviments de calç, taulells quadrats, taulells en rombe, atovons, teules planes i corbes i tubs de canalització, se situava el sector d'hàbitat de la vil·la o *pars urbana* (Gisbert 1982b, 8, 10 i 25). Mentre que a la partida de la Catorzena, la gran abundància de ceràmica d'emmagatzematge tipus àmfores, rebutjos de forn, amb l'existència d'una zona d'abocador, ens indicaria la presència de la *pars rustica* o zona industrial de l'assentament rural (Gisbert 1982b, 23 i 25).

La seua localització al costat del riu Serpis –a prop de la via de comunicació del camí Vell

de Xàtiva i la proximitat a la costa— i la producció dels contenidors amfòrics Dressel 2/4 (vinari) i Oliva 3 (oleari), afirmaria la tesis d'adscripció d'aquesta explotació rural al conreu de la vinya i l'olivera, base de l'activitat industrial i comercial del moment (Gisbert 1982b, 25).

La necessitat de comptar amb contenidors amfòrics per tal d'envasar el vi que es produïx a la mateixa vil·la i enviar-lo cap al port de *Dianium*, va ser un factor clau que explica la implantació de la indústria terrissera dins de la superfície dels establiments rurals del *territorium* dianenc (Gisbert 1999, 66; 2003, 130).

Pel que fa a la seua datació, a partir del registre ceràmic, la sigil·lata gàl·lica, amb les peces Dragendorff 18 i 24/25, la sigil·lata hispànica, amb les formes Dragendorff 15/17, 18, 27, 35, 36, 37, i Ritterling 8, la sigil·lata Africana A, amb les formes Hayes 3 i 5, i la ceràmica africana de cuina, amb les peces Hayes 194, 23a, 23b, 27 i 196, donem un espectre cronològic que ens situa entre el darrer quart del segle I dC (Flavis) i la primera meitat del segle II dC (Gisbert 1982b, 11-21).

És, també, a partir del període flavi quan apareix un nou contenidor amfòric dins de la producció de les terrisseries del territori de *Dianium*. Parlem de l'àmfora Gal·la 4 (Gauloise 4), la qual, juntament amb l'àmfora Dressel 2/4, envasarà i exportarà el vi comarcal en direcció als ports de la Mediterrània. Aquesta àmfora tindrà el seu auge durant la primera meitat del segle II dC, a l'etapa dels emperadors Trajà i Hadrià (Gisbert 1998, 390; 1999, 68).

Dins del període altimperial, important paper i necessari estudi hauria de dedicar-se a l'assumpte de les coves santuari o al fenomen de freqüentació d'aquestes cavitats. Aquestes, amb presència de materials ceràmics (llànties i àmfores) i monetaris, com és la cova de les Meravelles (Gandia) (Gisbert 2003, 136), ens indiquen un altre dels aspectes socials i rituals de la cultura romana a desenvolupar per part de la investigació comarcal.

El segle III significarà un període de crisi: la creixent burocratització de l'estat i l'augment imparable de les despeses militars, amb la repercussió sobre les càrregues fiscals, va promoure la fugida, cada vegada major, de la gent adinerada cap a les vil·les rurals. Açò va provocar la disminució del nombre de vil·les, però l'ampliació superficial i decorativa de les que continuen, com són la de l'Era-Escoletes, Rafalcaid (Gisbert 1983, 247), l'Alcúdia (Miramar) i el Rajolar (Gandia), amb presència de ceràmiques africanes (sigil·lata Africana D) i de la Gàl·lia (Paleocristiana grisa i Lucente). Aquestes continuaran fins

al segle IV o VI dC, depenent del cas, amb escassos fenòmens de poblament en altura, situats a la muntanya de Bairén i a la Muntanyeta de Benirrama, a Oliva (Gisbert 1983, 248).

El fet de trobar abundant material baiximperial, en forma de sigil·lates africanes C i D, a més de sigil·lata hispànica tardana, a diverses coves de la comarca, com és el cas de la cova dels Porcs (Oliva), Meravelles (Gandia) i Cent Ungles (Xeresa), podria estar indicant un període d'inestabilitat social que hauria provocat el refugi de part de la població en aquestes cavitats i l'abandonament puntual o perpetu d'alguns dels jaciments, tal com demostra la falta de determinades ceràmiques en l'estratigrafia dels susdits jaciments.

El conreu de la vinya i la producció de vi és, sens dubte, l'activitat que sustenta l'economia de les vil·les de la comarca de la Safor (Gisbert 1999, 68). Aquestes no tindran les característiques inherents a una vil·la romana fins a mitjan segle I i durant el període flaví, moment en el qual veiem una ampliació de la superfície construïda amb els edificis i ambients pròpiament romans (Gisbert 1987, 106). És en aquest moment on situaríem les vil·les de la Sort i de la Campina-Catorzena, amb l'erecció dels complexos termals que les caracteritzen i situen a una escala diferent a la resta de la comarca, atès el caràcter de prestigi i el numerari necessari per tal de sufragar la construcció i manteniment d'aquesta sèrie d'edificis.

És, però, la ciutat de *Dianium* la que vertebrava tota la comercialització de la producció vinària comarcal. Ja les fonts clàssiques parlen de la qualitat excepcional del seu port natural, el qual es va convertir en el centre d'arribada i distribució de béns de consum, embarcant-los i exportant els productes agraris del seu *ager* o camp cap als mercats de la Mediterrània.

Durant el període tardorepúblicà la ciutat es un centre redistribuïdor dels productes provinents d'Itàlia i del nord d'Àfrica (Gisbert 1998, 385 i 397), amb la seua importància militar com es va veure a les guerres sertorianes. Aquestes produccions importades, com són les campanianes, sobretot calenes, l'engalba roja pompeiana, la vaixel·la itàlica de cuina, les àmfores Dressel 1B (amb derelictes amb càrregues senceres situats davant mateix del port), Dressel 1C, Dressel 2/4 itàlica, l'àmfora púnica Maña C2, i les punico-ebusitanes PE18, les veiem al registre ceràmic de la mateixa capital (Gisbert 1998, 386) així com en alguns dels jaciments saforencs que hem analitzat.

Per contra, el període altimperial veurà el naixement de l'agricultura del vi a les dues comarques que conformen el seu *territorium*, iniciant-se l'exportació (Gisbert 1998, 397;

2003, 121) d'aquest líquid que era considerat un vi comú i de baixa qualitat, com el de Sagunt (Giralt 1987, 120).

Importants són els magatzems o *horrea* localitzats dins del sector portuari, amb un vial o *decumanus* que els unia amb la ciutat. Aquests varen entrar en funcionament, aproximadament, cap a l'any 40 dC, coincidint amb l'inici de l'apogeu agrari, i arriben fins a la fi del segle II dC, moment en el qual s'abandonen (Gisbert 1998, 385). Altres zones del País Valencià, com *Saguntum*, avancen l'inici d'aquesta exportació i producció d'àmfores a l'època d'August, moment en el qual la ciutat presenta una gran remodelació urbanística, amb la construcció d'un nou fòrum (Giralt i Raventós 2005, 394, 403 i 415).

Aquesta visió de negoci exportador, unida al gran consum que significaria la ciutat com a tal, faria que la superfície de vinyar augmentara, així com el nombre d'explotacions agrícoles i de terrisseries per tal d'abastir aquelles de contenidors.

Aquesta activitat frenètica provocaria un augment de la capacitat adquisitiva dels propietaris de les vil·les, veient-se, ja a partir del període flavi, i sobretot en el segle II dC, l'aparició dels edificis termals dins del perímetre dels *fundi*, edificis que es caracteritzaven per emprar tota una sèrie diversa de material laterici, amb pintures murals, i possiblement amb mosaics i decoració escultòrica.

18

CONCLUSIONS I VISIÓ DE FUTUR DE L'ARQUEOLOGIA ROMANA A LA SAFOR-VALLDIGNA

De l'anàlisi de tots els jaciments excavats i prospectats a la Safor només podem dir que queda molt per fer. No és simplement el fet que s'excaven mitjançant el mètode arqueològic, sinó també amb la implicació dels investigadors comarcals en el seu estudi i difusió. Aquesta resultarà cabdal per tal d'assolir uns nivells de conscienciació entre la classe política, científica i general, amb la consegüent preservació en forma de possibles jaciments musealitzables-visitables (com sembla que pot ocórrer a Ròtova). D'aquesta manera, a més de crear zones de reserva arqueològica, s'excavarà de manera ordinària, no d'urgència, amb la major recopilació d'informació.

És, però, la gran voràgine urbanitzadora d'aquests últims anys la que ha provocat que una gran part dels estrats i estructures de cronologia romana estiguen desapareixent a

marxes forçades. És, per això, que es fa necessària la implicació dels arqueòlegs de la comarca en la direcció o, almenys, la coparticipació dels treballs arqueològics, sense desdenyar la competència i capacitat dels titulars, siguen d'on siguen. Amb això es podrà aconseguir un major coneixement en el funcionament de l'estratigrafia d'aquest període, analitzant la problemàtica ceramològica *in situ* de cada assentament.

A més a més, es troben a faltar més ajudes a la investigació cap als nous investigadors i la promoció i formació des dels museus comarcals, amb les quals podrien endinsar-se a les catacumbes d'aquests i fer reviscolar quantitat d'objectes, els quals, plens de pols, tenen molt a dir-nos encara avui.

Això no obstant, hem pogut estudiar exemples de vil·les rurals amb la seua part urbana o residencial, com són la Sort i l'Era-Escoletes, la primera amb un complex termal que va ser dels millors de la comarca, amb la *pars rustica* o de magatzems dedicats a l'emmagatzematge de l'oli o del vi, com ocorre a Cais-Aiguamolls, i amb la part industrial, o terrisseria d'Oliva, dedicada a la fabricació de contenidors amfòrics per a l'envasament del vi i l'oli produïts al camp saforenc. Tot açò és només una petita part del que ens espera en els pròxims anys si preval el sentiment d'estima cultural envers les restes antigues del nostre passat, sentiment que hem de promoure i que dóna sentit a la realització d'aquesta beca d'investigació.

BIBLIOGRAFIA

- AA. DD. (2003). *Culip VIII i les àmfores Haltern 70*. Monografies del casc, 5.
- AA. DD. (2001). *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip. 3. Culip IV: la Terra Sigil·lata decorada de La Graufesenque*.
- ABAD CASAL, L. i BENDALA GALÁN, M. (1985). “Los sepulcros turriformes de Daimuz y Villajoyosa. Dos monumentos romanos olvidados”. *Lucentum*, IV. 147-184.
- ABASCAL PALAZÓN, J.M. (1986). *La cerámica pintada romana de tradición indígena en la península ibérica. Centros de producción, comercio y tipología*.
- AGUAROD OTAL, C. (1991). *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*.
- APARICIO, J. (1990). “Sant Josep. Oliva.” *Excavacions arqueològiques de Salvament a la Comunitat Valenciana. 1984-88. II. Intervencions rural*.
- APARICIO, J; GURREA, V; CLIMENT, S. (1983). *Carta arqueològica de la Safor*.
- APARICIO, J; CLIMENT, S; MARTÍNEZ, J. M. (1994). *Mesolític, Eneolític e Ibèric en el Camí del Pla (Oliva. Valencia. España)*.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1987). “La producción de ánforas Dressel 2/4 de Sagunto” En *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana. Badalona*. 100-103.
- ARASA GIL, F. (2001). *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I aC*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 100.
- ARTIGUES CONESA, P.LL. (2005). “Hornos romanos en Castellarnau”. En COLL CONESA, J. (coord.). *Recientes investigaciones sobre producción cerámica en Hispania*. 95-154.
- BELTRAN LLORIS, M. (1990). *Guía de la cerámica romana*.
- BÉMONT, C. i JACOB, J.P. (1986). *La terre sigillée gallo-romaine. Lieux de production du Haut Empire: implantations, produits, relations*. Documents d'Archéologie Française, 6.
- BORONAT SOLER, J.D.D. i MOLINA GÓMEZ, F.A. (1994). *Informe de la intervenció arqueològica en Cais-Aiguamolls (Villalonga)*. Memòria mecanografiada.
- BURGUERA SANMATEU, V. (1989). *Informe preliminar de la confluència C/Santísimo Cristo15 & C/Mestre Chapí. Cine Savoy. Excavación de urgencia*. Memòria mecanografiada.

- CARRERAS ROSSELL, T. (2005). “El vidre antic. Tècniques de fabricació i decoració”. En RAFEL I FONTANALS, N. (dir.) *La fragilitat en el temps. El vidre a l'antiguitat*. Catàleg de l'exposició de 28 d'octubre de 2004 al 28 d'agost de 2005. 13-20.
- CASAS I GENOVER, J; CASTANYER I MASOLIVER, P; NOLLA I BRUFAU, J.; TREMOLEDA I TRILLA, J. (1990). *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*. Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona. Sèrie Monogràfica, número 12.
- CASTELLÓ MARÍ, J. S. (1990). “Ceràmiques d'importació del jaciment de la Peña de l'Aguila (Dénia)”. *III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*. 111-118.
- COLL CONESA, J. (2000). “Aspectos de tecnología de producción de la cerámica ibérica”. En *Saguntum. Extra-3. Ibers. Agricultors, artesans i comerciants. III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric*. 191-207.
- COLL CONESA, J. (2005). “Hornos y producción de cerámica romana en la Comunidad Valenciana”. En COLL CONESA, J. (coord.). *Recientes investigaciones sobre producción cerámica en Hispania*. 155-173.
- CORELL, J. (1999). *Inscripcions romanes d'Ilici, Lucentum, Allon, Dianium i els seus territoris*.
- DIANI, M.G. (2005). “El vidre a l'època romana”. En RAFEL I FONTANALS, N. (Dir.). *La fragilitat en el temps. El vidre a l'antiguitat*. Catàleg de l'exposició de 28 d'octubre de 2004 al 28 d'agost de 2005. 33-39.
- ENGUIX ALEMANY, R. i ARANEGUI GASCÓ, C. (1977). *El taller de ánforas romanas de Oliva. (Valencia)*. Serie de Trabajos Varios del S.I.P. 54.
- ESCRIVÀ TORRES, V. (1989). *Cerámica romana de Valentia. La Terra Sigillata Hispànica*.
- ETTLINGER, E.; HEDINGER, B.; HOFFMANN, B.; KENRICK, P.M.; PUCCI, G.; ROTH-RUBI, K.; SCHNEIDER, G.; VON SCHNURBEIN, S.; WELLS, C.M.; ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, S. (2002). *Conspectus Formarum Terrae Sigillatae Italico Modo Confectae*. Bon
- GARCÍA ENTERO, V. (2001). *Los balnea de las villae hispanorromanas. Provincia Tarraconense*. Monografías de Arquitectura Romana, 5. Serie Termas 1. Madrid.
- GARCIA-GELABERT. M.P. (2005). “Fabricación de cerámica en la villa rústica romana de Catarroja”. En COLL CONESA, J. (coord.). *Recientes investigaciones sobre producción cerámica en Hispania*. 41-60.
- GARCIA PETIT, LL.; MIRET I MESTRE, J; MIRÓ I ALAIX, M^a.T; RIBÉ I MONGE, G. (2002). *Diccionari d'arqueologia*. TERM CAT. Centre de Terminologia.

- GIRALT, O. (1987). “El conreu de la vinya a la Hispània romana”. En *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana. Badalona*. 118-122.
- GIRALT I RAVENTÓS, EMILI (dir.) (2005). *Història Agrària dels Països Catalans. Antiguitat. I*.
- GISBERT SANTONJA, JOSEP ANTONI (1980). “El yacimiento romano del Tossalet de les Mondes (Pego). Contribución al conocimiento de los inicios del poblamiento rural romano”. *Saguntum*,15, 207-231.
- (1982a). “Apunts per al coneixement de l'estructura del poblament ibèric a la Safor”. *Llibre de festes patronals*. Rafelcofer.
- (1982b). “La vil·la romana de la Campina-Catorzena (Potries). Contribució al coneixement del poblament rural romà a la Safor”. En *Revista Guaita*,1, 7-25.
- (1983). “L'època romana”. En *El llibre de la Safor*. 241-248.
- (1987). “La producció de vi al territori de *Dianium* durant l'Alt Imperi: El taller d'àmfores de la vil·la romana de l'Almadrava (Setla-Mirarrosa-Miraflor)”. En *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana. Badalona*. 104-117.
- (1990). “Dues terrisseries romanes del territori de *Dianium*. Els jaciments de Perdigó i de la Teulera de Jesús Pobre (Dènia, Alacant)”. En *III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*. 89-100.
- (1998). “Àmfores i vi al *territorium* de *Dianium* (Dènia). Dades per a la sistematització de la producció amfòrica al País Valencià”. En *El vi a l'Antiguitat*. Badalona. 383-418.
- (1999). “El alfar de l'Almadrava (Setla-Mirarrosa-Miraflor) –*Dianium*-. Materiales de construcción cerámicos. Producción y aproximación a su funcionalidad en la arquitectura del complejo artesanal. En BENDALA GALÁN, M (ed.); RICO, CH.; ROLDÁN GÓMEZ, L. *El ladrillo y sus derivados en la época romana*. Monografías de arquitectura romana, 4. 65-102.
- (2003). “El *territorium* de *Dianium* –Dènia- en el Alto Imperio. La Marina alta: La producción agrícola y poblamiento” En ABASCAL, J.M. i ABAD, L. *Revista Canelobre*. 121-144.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2001). *El mundo funerario en el País Valenciano. Monumentos y sepulturas entre los siglos I aC-VII dC*.

- GORGES, J.G. (1979). *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques.*
- GURT, J.M. i FERRANDO, F. (1987). “La vil·la de Sentromà (Tiana) i el conreu de la vinya. Valoració aproximativa a la vista de les restes arqueològiques conservades” En *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. I Col·loqui d'Arqueologia Romana.* Badalona. 189-198.
- HAYES, J.W. (1972). *Late roman pottery.*
- HERMET, F. (1934). *La Graufesenque (Condatomago).* Volums I i II.
- KEAY, S.J. (1984). *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence. Part I.* BAR International Series 196.
- LÓPEZ MULLOR, A. (1989). *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña. Vols. I i II.*
- MARTÍNEZ CAMPS, C. (1998). *Informe de la intervenció arqueològica realitzada en la UE Escolles. Daimús.* Memòria mecanografiada.
- MATA PARREÑO, C. i BONET ROSADO, H. (1992). “La cerámica ibérica: ensayo de tipología. Estudios de arqueología ibérica y romana”. En *Homenaje a Enrique Pla Ballester. Trabajos Varios del S.I.P.89,* 117-174.
- MEZQUÍRIZ DE CATALÁN, Mª A. (1961). *Terra sigillata hispànica.* Toms I i II.
- MONTESINOS MARTINEZ, J. (1998). *Comercialización de terra sigillata en Ilici. Elche.*
- NOZAL CALVO, M. i PUERTAS GUTIÉRREZ, F. (1995). *La terra sigillata paleocristiana gris en la villa romana de La Olmeda.*
- OSWALD, F. (1983). “Index des estampilles sur sigillée”. *Revue Archéologiques Sites.*
- OSWALD, F. i DAVIES PRYCE, T. (1984). “Introduction a l'étude de la ceramique sigillée”. *Revue Archéologique Sites.*
- OXÉ, A.; COMFORT, H.; KENRICH, P. (2000). *Corpus Vasorum Arretinorum.* Second Editio
- PATURZO, F. (1996). *Arretina Vasa. La ceramica aretina da mensa in età romana. Arte, Storia e Tecnologia.*
- PEDRONI, L. (1990). *Ceramica a vernice nera da Cales.* 2.
- PEIRÓ FRASQUET, S. (1949). “Potries en su aspecto arqueológico”. En *Crónica del IV Congreso Arqueológico del Sudeste Español.* Elx. 151-153.
- PERCIVAL, J. (1988). *The roman villa.*

- PONS MONCHO, F. (1973). “El sepulcro de Bebia Quieta”. Separata de la *Revista Feria y Fiestas de Gandia*.
- (1977) “Camins romans a la Safor”. *Revista de Feria y Fiestas de Gandia*. 49-52.
- (2006). “Daimús. Notas para su historia (V). Visitas ilustres”. *Llibre de festes de Daimús*. 1-21.
- PREVOSTI I MONCLÚS, M. (1981a). *Cronologia i poblament a l'àrea rira de Baetulo*.
- (1981b). *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Volums I i II.
- RAGA I RUBIO, M. (2004a). *Trabajos arqueológicos en “Rotonda de Piles”. Seguimiento y excavación arqueológica. Piles. Valencia*. Memòria mecanografiada.
- (2004b). *Trabajos arqueológicos. Excavación de Salvamento en La sort. Ròtova*. Memòria mecanografiada.
- REVILLA CALVO, V. (1995). *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis. (Siglos I aC-III dC)*.
- RICO, CH. (1995). “Índex de les marques epigràfiques sobre les *tegulae* romanes de Catalunya i el País Valencià (antiga *Tarraconensis*)” *Saguntum*, 28. Homenatge al professor Dr. Miquel Tarradell i Mateu. 197-215.
- ROCA ROUMENS, M. i FERNÁNDEZ GARCÍA, Mª I. (coord.) (1999). *Terra sigillata hispànica. Centros de fabricación y producción altoimperiales*.
- SCIALLANO, M. i SIBELLA, P. (1994). *Amphores, comment les identifier?*.
- VEGAS, M. (1973). *Ceràmica común romana del Mediterráneo Occidental*.